

Zalatnay István: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*. Károli Gáspár Református Egyetem — L'Harmattan Kiadó, Budapest 2019. 307 o. (Károli Könyvek / Tanulmánykötet)

Ajánló sorok Zalatnay István könyve elé

Provokatív tanulmánygyűjteményt ajánlok az Olvasó figyelmébe. Lehet, hogy majd —ezzel-azzal talán egyet is értve, de inkább folyton— fejét csóválja, sőt, bosszankodik a könyvön, vagy akár ingerülten félreteszi, de —remélem— az igazság, amely szabaddá tesz, nem hagyja nyugodni, s előbb még vitára sarkallja az ellenállót, míg végül elfogadtatja magát. Tehát hadd reméljem, hogy az igazság, vagyis az, ami e könyvben az isteni mérce szerint igaz, végül meggyőzi az Olvasót; ami pedig a könyvben javításra szorul, hasonló megalapozottsággal vagy még időtállóbb érveléssel javítja. Mert az igazság —az Igazság— iránti elkötelezettséggel szólnak a szerző legmerészebb, leghevültebb kijelentései is: az isteni igazság iránti féltő szeretete egyensúlyozza a nem kevésszer haragosnak érzett, pedig csak a meggyőzés vágyában retorikailag túlfeszített, prófétai szövegrészleteket. Ki kedveli a prófétákat? Van, nagyon is lesz mit nyelni (nyelniük-nyelnünk) Zalatnay István jelzői miatt — legalább őszintén háborodjanak-háborodjunk föl! Nincs rosszabb, mint az elhallgatás.

Ha ez provokáció, hát akkor legyen az; jóllehet szándéka szerint ez a könyv a „provokáció” szó eredeti értelmében csakis előhívás, kihívás, felhívás — előhívás a hagyománynak tekintett megszokásból, kihívás a sértett önértet bezárkózásából, felhívás a tudatlanságból fakadó álérvek feladására. Ha ez provokáció, a magával sodró lendület legyen igazán az ebben a „lajtosságot” elváró korban. Legyen provokáció az „egy kicsit ez, egy kicsit az” igazságkerülő egyházi (és világi) közbeszédének idején a sarkos kijelentés, a maszatozás idején a határok világos kijelölése. A lábjegyzetekkel védett, autoritásokkal körbebástyázott, sűrűn kreált szakszavakkal érthetlenné fedett, „politikailag korrekt” tudományos semmitmondás terrorja idején provokáljon csak a valódi, tudományos alapokon nyugvó, átgondolt és eredeti tételkimondás! Ha már maga a „liturgikus teológia” kifejezés is provokáció, legyen igazán az: Zalatnay István *magyar református* lelkész könyve kevés, de megbecsült hazai elődöt folytató, ám önálló koncepciójú református liturgikus teológiai alapvetés, bölcsen tájékozódó, szigorúan végiggondolt —a falig végiggondolt— elmélet, amelynek hitelét és értelmét ugyanakkor a gyakorlatközeliség, az esztendőök óta élt, nem szalmaláng-pörkölésű liturgia adja — a keresztyén/keresztyén liturgia a maga megzavaró gazdagságában, nem pedig valamiféle kimódolt, egyedi istentiszteleti rend értelmében.

Már az is provokáció, hogy én laudálok a kötetet. Miért is engem kért föl a szerző? Nem kérdeztem tőle, ő tudja. Életünk találkozási pontjai miatt? A Pázmány Péter esztergomi érsek alapította, de mai, természettudós névadójára is joggal büszke Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, ez az állítólag marxista-liberális lerakat, dicséretes nyitottsággal fogadta be Zalatnay keresztény (protestáns keresztyén, bizánci orthodox és „tridenti” latin katolikus) imaelemzési tárgyú filozófiai doktori témáját; nekem pedig ez a Kar életem kétharmad része: sokszínű egyetemi tanulmányaim kincsháza, kutatócsoporti munkatárs koromban menedék, húsz éve latintanszéki munkaadóm, tanári és egyetemszervezői karrierem kibontakoztatója, amely (aki) beteljesítésül még —egy, a bölcsészetben defenzív korban— végül a Vallástudományi Központ, majd Tanszék megalapítását is lehetővé tette, ahol a Kar által erkölcsileg és állami szervek által anyagilag támogatott liturgiátörténeti kutatások folynak. Teológiai tanulmányait Zalatnay a budapesti Református Theológiai Akadémián végezte, valamivel később én is a „Rádayban” taníthattam újszövetségi görög nyelvet és latint 5–6 lelkészképzős évfolyamnak —tanári pályám legsikeresebb időszak volt az—, s ahogy most ő a könyvet kiadó Bölcsészettudományi Karon tanít, én is részt vehettem a bölcsészkar küzdelmes alapítási éveiben a magyar szak külsős oktatójaként. Ez a háttér. Valóságos találkozásaink viszont inkább írásban, internetes levelezéssel, Zalatnay szövegei fölötti diskurálással történtek: az itt megjelent tanulmányok komoly része a *Magyar Egyházzené*-ben, a felekezeti Magyar Egyházzenei Társaság szakmai folyóiratában látott napvilágot. Mint szerkesztő a Szerző minden sorát, minden szavát többször, korrektúrafordulókon át elolvastam; a konferenciaelőadásokat hallottam is, és úgy kértem el megjelentetésre. Kevés olyan, az egész közönséget —nagyon különböző hatásaival— maga alá gyűrő előadást hallottam életemben, mint az egyik itt is közöltet, amelynek végén ... senki nem tapsolt. Mert megértettük. S hogy a szerkesztés folyamata nekem soha nem felületes vagy kötelességszerű olvasás, hanem adott esetben késhegyre menő vita, akár egyetlen szón, így a legfontosabbikon, a négybetűsön, azt az igen hosszú levelezés egy szakasza, egy (itt közös megegyezéssel nyilvánosságra hozott) vitairat tanúsítja, illetve az a változat, amely a közös töprengés során kikristályosodott véleményt tükrözi. Van, amikor az elhallgatás nem valami hatásfokozó retorikai eszköz, *aposiópésis*, hanem bizonyágtétel a Kimondhatatlanról. (Engem a kettős tiltás, a Név kiejtésének bibliai–vallási tilalma, amelyet XVI. Benedek a legszigorúbban meg is erősített, római katolikusként eleve világos helyzet elé állít. Zalatnay Istvánnak nehezebb: magának kell kiküzdenie álláspontját, amit ráadásul a vezető lelkész tekintélyével megterhelve kell megtennie.)

Ismétlem: ezen írások nem csekély része egy felekezeti, mégpedig bizánci orthodox, katolikus, protestáns keresztény és zsidó identitású folyóiratban látott napvilágot — nem identitásnélküliség, nem olcsó kompromisszumok, nem szőnyeg alá söprés eredményeként, hanem a részben (nagy részben!) közös és csak „rész szerint” ismert múlt megismerésének erős akarásával,

a tanulás vágyával, sőt —ma ritka dolog ez— szomjával, a jelen megoldatlanságainak nehéz vállalásával, egy alig feltűnni vélt jövőben a megbékélt —a változatosság gazdagságát jelentő, megbecsült, sőt szeretett— különbözőség reményével. A fenti páli utalások a páli gondolkodás termékenységére is utalnak: zsidónak zsidó, görögnek bizánci, latinnak római, genfinek presbiteriánus lenni — nem egyszerűen a másoknak ismerős nyelvezet változtatása ez. Lehetséges a többes identitás. Ha ezt az egyháztörténetben és ma is sokan megkérdőjelezzik. Miért lenne lehetetlen? Zalatnay István és néhány —nem sok— más gondolkodó egyházzene-sz-liturgista egyik legkitartóbb olvasójaként ezekből a rész-identitásokból rakódtam össze magam is. Sem következetlennek, sem szétesettnek, még csak különlegesnek sem érzem magam.

Ne várjon tehát az Olvasó a következő pár oldalon titkos utalásokat elhatárolódásra! Bár nagyon sok minden részletkérdést másként gondolok, de a tapasztalatilag megalapozott, filozófus következetességgel végiggondolt —akár azonos kiindulópontokból tőlem eltérően végiggondolt— elveket önmagukért tiszteltem, és az már csak igazán természetes, hogy örülök a közös nézeteknek. Bizonyára ezekből van több. S mint magam is, nem is egyszer, liturgiaalakítások, a nagy liturgikus hagyomány adaptálásainak részese, ismerve ennek hevületét, egy másik pályának, a magyar református liturgia alakításának szélén állva vigyázok, hogy ne kiabáljak be — de szurkolok a pályát megfutóknak.

A kötet tanulmánygyűjtemény. Nem monográfia. A Szerző maga is tudja, vállalja az ismétlődéseket. Nem is a konkrét istentiszteleti formákra-elemekre való reflexió többszöri tematikus ismétlődéseire gondolok; hiszen ezekkel újra meg újra foglalkozni eleven szükséglet. Fontosabb, ahogy vezérgondolatok ismétlődnek: mindenekelőtt, a mélyben húzódva, egy jellegzetes protestáns dilemma, az esztétikumnak s élvezésének mibenléte —ágostoni eredetű aggályokkal—; kötöttség és szabadság dialektikája —nyilvánvalóan nem csak a liturgiában—; a keresztyénség énré összpontosuló újkori fordulatának következménye, az objektivitás háttérbeszorulása a —szűkös érzületekké korszakosult— szubjektivitással szemben (sorolhatnánk az akkor megújítóknak tetsző, de mára csökkent lelkeségtörténeti irányzatokat). Leginkább épp ezen a ponton érzem, hogy Zalatnay gondolatai mennyire kapcsolódnak az Egyházzenei Társaság és folyóirata szellemiségét a protestáns liturgika szempontjából az első években meghatározó Pásztor János történeti látásmódjához, hogy tudniillik minduntalan rá kell mutatnunk az óprotestáns kor utáni, XVII–XVIII. századi fordulatra, melynek liturgikai elveit, liturgiagyakorlatát —erősen történetietlenül— szokás az óprotestáns korra, sőt, egy nagy ugrással, egyenesen Jézus Krisztusra visszavetíteni... Egy egységes, vaslogikával végigvitt jövőbeli protestáns–református liturgikában, amelyet személyesen is várok és elvárok a Szerzőtől, ezek az ismétlések bizonyára nagyrészt eltűnnek, keresztutalásokká válnak. Most ellenben több mint indokoltak: kirajzolják a csomópontokat.

Zalatnay gondolatai nem szélcsendes időben, nyugodt ráérősséggel születnek és fogalmazódnak meg. Énekeskönyv készül, liturgiareform van napirenden a magyar reformátusoknál. Nem tisztem vitatni ennek menetét, elveit, megjövendőlni jövőjét. De az egyházzénésnek tudnia kell, kellene, hogy gyakorlati működését is, hát még reformjavaslatait első renden nem a kortárs helyzet ilyen-olyan mélységű elemzéséből —különösen nem szenvelgésből, jajongásból, vagy a világiasságnak való behódolásból, s még csak nem is az így-úgy sikeres társegyházi példákból—, nem a zenetörténetből, hanem a liturgiából kell levezetnie. Kevés a stílusismeret, kevés a repertoárismeret, kevés a jó szándék, még a türelem is kevés. De mi van, ha a liturgia is reformra szorul? Ha egyenetlen konglomerátum, vagy éppen sivár? A sivár antiliturgia reformja sem abból áll, hogy a saját és a mások liturgiátörténetéből valamilyen ót, kreativitásunkból pedig valamilyen újat —esztétikusot vagy rútat— hozunk elő. Dogmatikával kell kezdődjen a liturgia-„csinálás”, szentségtannal, az istentisztelet keresztény lényegének —először saját fejünkben— való tisztázásával, tehát liturgikus teológiával. Ezért kiemelkedő része e gyűjteménynek a monumentális úrvacsora-tanulmány —a csodálat részemről természetesen egyáltalán nem jelent elfogadást, hanem az elméleti szigornak szól!—, vagy „Az új református énekeskönyv teológiai alapelvei” című írás.

Ami az úrvacsorás/eucharisztikus istentisztelet („főistentisztelet”) tanító részét illeti, Zalatnay élesen látja, hogy a textuárium mibenléte és rendszere a fő kérdés. Egy hosszabb recenzióban részletesen kifejtetem, hogy miért nem értek egyet saját egyházzám ún. „zsinat” utáni —már az is botránnyos, hogy „zsinaton” egyre inkább a II. vatikánit értik— bibliaolvasási rendjével sem, de megtették ezt már mások is előttem. Tragikus a széttúrt rend sorsa. S ami helyette jött, az a legjobb esetben is iskolás, íróasztal-tákolmány. (Többféle rendet ismerek alaposan, tapasztalatból is, bizáncit, ókeletieket — helyesen teszik az orthodoxok és az unitusok is, hogy egyelőre ellenállnak, és tisztelet a liturgikus érzületű protestánsoknak, akik legalább vagylagosan, legalább a szerkönyvekben, legalább kegyes emlékként, múzeumi tárgyként megtartották az érett középkor örökségét.) Az eltelt évtizedek bizonyítják: még a „gyakorlati szempont” alapján sem vált be a hároméves ciklus: egyáltalán nem bizonyítható, hogy nőtt volna a bibliaismeret, ellenben elveszett az év kötöttsége, a biztos tájékozódás, a visszatérés öröme, nem mellékesen a fennen hangoztatott elvekkkel szemben egy újabb fontos szál vágódott el a katolicizmusban, amely a zsidósággal, az orthodoxyával és a hagyományhű protestáns egyházakkal, de mindenekelőtt a saját hit-múltjával is összekötötte. (S akkor még nem beszéltem az európai irodalmi kultúra intertextuális talapzatának egyik legfontosabb szövegkorpuszáról, amely elsősorban nem az egynek tekintett Szentírás, hanem a liturgikus felolvasás és ének mintázatában töltötte be jelzett szerepét.) Ma a prózában dadogott vagy éppen teátrálisan hangsúlyozott felolvasás után akárhányszor a felolvasott szövegtől függetlenül prédikálhat egy pap saját kedvenc témáiról, a készületlenséget kész panelek bekapcsolásával alig elfedve.

Persze a moralizálásnak vagy az érzelmes hangrezgetéssel kísért szűzanyázásnak megvannak a maga protestáns megfelelői... Ha valamit remélek, az az, hogy a dolgozataiból egyértelműen előtűnő mély történeti ismereteit Zalatnay még tovább árnyalja. Egy konkrét kérdés: amennyire örvendek —mint a „tridentini” rítus hazai újraplántálásának egyik korai résztvevője—, hogy e rítusról (vagyis, XVI. Benedek pápa után: a római rítus „rendkívüli” formájáról) már doktori értekezésében s e könyv több helyén is oly elismeréssel szól, úgy szeretném meggyőzni, hogy a középkori rítusváltozatok egy jelentős csoportjában, így Közép-Európában, Esztergomban is követett rend, hogy ti. adventet a „virágvasárnap” evangéliummal indítják, másként, de ugyanolyan logikus. (Az evangélikus-lutheránus olvasmányrendek is, éppen e közép-európai hagyományt őrizve megtartják, legalábbis választhatóan.)

Zalatnay egy tökéletes, pontosabban: tökéletesített, a protestáns–református önazonosságot kidomborító olvasmányrendet javasol. Érezkelni, hogy hezitál, többet is jónak tart. Az ünneptelen évfél —örökség ez a zsidó liturgiából, de lényegében megvan a latin és a keleti liturgiákban is— átgondolása különösen egyedi alkotás. Lehet, hogy teológiailag, kálvini protestáns nézőpontból jó megoldás —mert kikerüli a szenteket—, s hozzáteszem, az is helyes, hogy a különféle ilyen-olyan világias világnapokat is. És nem is a konkrét javaslatokkal szemben van bennem ellenállás. Miközben a Szerző elgondolása saját szempontjából logikus, fegyelmezett, a történetileg kialakult liturgiát és nyelvét másnak látom: esetlegességeit is, ellentmondásait, részleteiben „tökéletlenségét” is elfogadom, sőt szükséges emberi oldalának ismerem el — rétegzettségét, a rétegek ügyes vagy nem annyira ügyes átrétegződését. Ugyanakkor az ó- és újtestamentumi párhuzamok iskolás „összekeresését”, amely a II. vatikáni zsinat után a római olvasmányrendre is jellemzővé vált, mesterkéltnak, átlátszóan agyasnak tartom (ilyenkor Zalatnay kissé inkább filozófus, mint liturgikus gondolkodó, bár a filozófusság egyébként nem szégyellendő...), még akkor is, ha a tipológiai módszer valamiféle liturgi(k)ai újraéledéseként elvileg örül-nöm kellene is neki. Elfogadom, hogy a gyakorlatban valamit kell azzal kezdeni, hogy legtöbbször akkor hallanak ígét (hadd használjam a református, hosszú í-s ejtésváltozatot!), amikor —ha!— vasárnap templomba mennek, tehát egy régi római rend sok-sok böjt-hétköznapi és hétköznapi-ünnepi olvasmánya nagy valószínűséggel kimaradna nekik, de ezt a hiányt nem a vasár- és nagyünnepnap állandóságának eltörlése irányában kellett volna vagy kellene orvosolni. A hároméves ciklust, még ha liturgiátörténészek vélelmezik is a valamikori (?) hároméves zsidó ciklust, a zsidó tóraolvasáshoz meg a bizánci és más keleti rítusokhoz —és ezzel a II. vatikánium által (szerencsére) békén hagyott keleti és ókeleti rítusú katolikusokhoz— visszaigazodva sürgősen el kellene felejtetni. Más kérdés a prédikáció alapígéjének javasolt vagy saját döntésen alapuló szövegválasztás. És a napi egyedi bibliaolvasás. Akár lectio continuával! Az egyéni kegyesség részeként. Ki akadályozza meg a bibliaolvasási buzgóságot? Ismertem olyan hívőket, akik ezt gyakorolták. Nagy nyereség.

Egyházzenesznek szívet melengető, hogy Zalatnay milyen sokat foglalkozik az énekkel. De különösen nagy horderejű Zalatnay —saját gyülekezete liturgiai gyakorlatából is eredeztethető— gondolatmenete, illetve annak többszöri ismétlődése a pszalmódizálásról. Ha tetszik, ha nem: azt vallja a hívő ember —a lelkész is—, amit énekel. Bizony. Nem elsősorban dogmatikai tételeket „mond föl” a hívő, amikor hitéről beszél, ha ismeri és föl is tudja mondani a hitvallások artikulusait. Azok pontos értését is bizalommal hagyja csak a hozzáértőkre...! Nehogy már számon kérjük rajta a szentháromságtan finomságait! Tessék meg nem botránkozni, ha lapidárisan fogalmazok: amíg van doxológia, addig van szentháromsághit! De sajnos, hiányzik a doxológia a genfi zoltárok-ból. S ez nagy baj. Miközben a legátgondoltabbak közül való az a csodálatos gyűjtemény —kemény eledel, nem „térnek itala” — s éneklését magam is körömszakadtáig, sok reformátusnál inkább szorgalmazom—védelmezem (egész érintetlen mivoltában s csak a legszükségesebb belenyúlásokkal tovább élte-tett, Szenci Molnár-i szövegállapotában és akár kiegyenlített ritmussal), ámde óhatatlanul hiányzik belőle a doxológia. Ezért bár a református gyülekezeti éneklés központi anyagának kell(ene) lennie vagy maradnia, semmiképpen nem válhatja föl a recitált és doxológiás zoltározást. Kivételes szellemi bá-torság, hogy ezt a véleményt Zalatnay a nagy nyilvánosság előtt vállalja is. Az különösen megejtő, hogy mindenekelőtt gondolatilag, saját-okú, elvi kiindu-lással követi-követeli a pszalmódizálást, nem pedig a nap megszentelésének korábbi és párhuzamos gyakorlatára (az első magyar protestáns másfél-szá-zadra, bizánci, ókeleti, s ahol még folytatólagosan vagy újra van, lutheránus, anglikán és római katolikus zsolozsmaszoltározásra) hivatkozva.

De máris részletekbe mentem bele. Nincs más hátra, mint kiemelt olvasmány-listám megosztása az Olvasóval. Szerényebben fogalmazva, kezdesül kedvence-imet javaslom: a „Liturgikus szövegeink újraolvasása” és a „Liturgia és teátrum” címűeket. Végigvitt intenzitásuk, a hit és liturgia alapjait érintő —mit érintő? rengető!— gondolatjátékaik miatt. (Nincs komolyabb gyermeki tevékenység, mint a „játék”!) Harmadikul az utolsó írást („Ecclesia semper reformanda — in dialogo?”) ajánlom. Most, e kötetben olvastam először. Majdnem elmenni a falig, akár a saját fej beveréséig is, majd annál hatásosabban visszafordulni és nyilvánvalóvá tenni az izgató, lényegében megoldhatatlan ellentmondáso-kat, ez az érdekfeszítés írói erény, jó prédikációs stratégia —kevesen alkal-mazzák, de nagyon sikeres—, ám sokkal több annál. Zalatnay mások helyett vállalja a sarkítást; szinte sokkhatású az „ikonikus” —manapság ostobán túl-használják ezt a szót— egyházi alakok közti radikális, általam is követett, vá-lasztás. Szembe mondva, és nem „ökumenikus” félrebeszéléssel.

Zalatnay István könyve egy felületes kor súlyos vívódásának lenyomata, de amelynek eredménye lesz. Másként nem lehet. Másként nem leszünk.

Déri Balázs

(Eredetileg előszónak szánt írása túlnőtt a szabott terjedelmen, s nem készült el időben.)

A Geleji-kánonok, Fordította és az előszót írta Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest 2020.

Geleji Katona István (1589–1649) helvét hitvallású avagy igaz hitű (ortodox) szuperintendens a XVII. század egyik különösen fontos személyisége az erdélyi fejedelemségben és hazánkban. Kitűnik az óprotestáns istentisztelet ügyében mint az Öreg graduál egyik szerkesztője, majd kiadója. Tekintettel erre szemlénk liturgiai és himnológiai vetületben tekinti főként ezt az új kiadványt, kánonainak magyar fordítását; és néhány részletben a tágabb összefüggésekre utal, megemlítve kiadásokat, hogy ne kelljen keresgélniük azoknak, akik nem foglalkoznak a gyülekezeti éneklés és szertartás történetével.

Feljogosít erre bennünket, sőt, ösztönöz maga Geleji Katona, aki summázza az utolsó kánon után: „Az Ágenda tehát a Törvénykönyv lelke, és nélküle a törvénykönyv élettelen, holt betű” (90. lap a fordításban; *Anima itaque horum Canonum sunt Agenda, et absque iis isti sunt inanima quasi cadavera*, 70. lap az eredetiben). Továbbá megállapítja, hogy a törvény rendelkezik szertartásokról, „[...] de azt már nem írja elő, hogy mindezeknek miféle módon és formában, mely szertartással, miképpen, milyen menettel, mely és milyen szavakkal kell megtörténnie”. Ezek, a Sákramentumok hű értelmezése mellett: ünnepi szertartások meghirdetése és megtartása, új házások esketése, kiközösítés és visszafogadás, betegek és halálra ítélték látogatása, felkészítése a halálra, temetés, püspökök és esperesek választása, megerősítése, közzsinatok összehívása, megnyitása, lelkészek esküvel befogadása, templomszentelés, válások, házassági perek, jegyességek felbontása, böjt hirdetése és megtartása. Másokkal együtt ő sem említi a gyermekágyas anyák egyházhoz kelését, pedig Erdélyben ez a szertartás is megmaradt egészen napjainkig.

Igen ám, de a XVII. század Ágendái hiányosak, például magától értődőként tekintik, hogy a prédikáció és a hálaadás meg könnyörgés bevezetéseként és lezárásaként énekel a kántor, a liturgikus énekkar és a gyülekezet. Ezzel sem foglalkoznak, több szertartással sem; a helyi szokás nyomán készült kivonatok még kevésbé részleteznek. Kiemelkedik Samarjai Máté János Ágendája 1636-ban a megjelentek sorából mint szinte liturgikus kompendium, mégis aláértékelték, mert nem az ügyvélt kálvinista egyszerűséget és hatást tükrözte (RMNy 1654). Geleji Katona arra sem terjeszkedik ki, hogy feltárul a graduálokban, ami nincs meg az Ágendákban sem. Nem hivatkozik a szükséghelyzetre, hogy kántor és énekkar hiányában sok elesett apró gyülekezetben, ahol helybeli lelkész sincs, *az graduállal nem élhetnek* (Újfalvi Imrével szólva). Ezzel szemben mit is tettek a teológusok és történészek a XIX. század óta? Eszményi reformátussá avatták a történelmi szükség szülte helyzetet, és a szertartásról hallgató kánonokból következtettek szertartásokra. Nem súlyozták az Ágendák hiányait sem. Ennek van történelmi magyarázata.

A liturgia háttérbe szorítása, hanyagolása, majd XVIII. századtól egyenesen tilalmazása azzal járt, hogy az egyházi és történeti felfogás *nemreformátus torzulásként* elítélte a reformáció első két századának szertartási gyakorlatát, a graduálokat és a graduálos istentiszteletet. Geleji Katona jelentőségét is beleértve. Jártassága hiányzott hozzá, nem is érthette, mellőzte hát a vizsgálatot a református teológia.

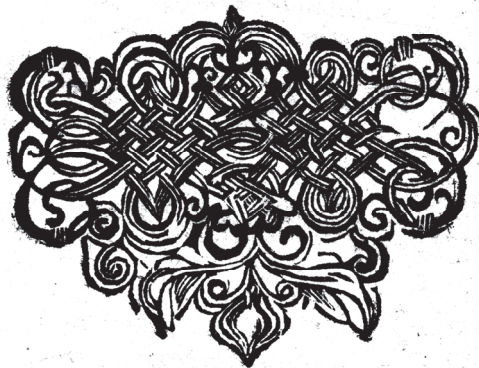
Ilyen történeti előzmények és kutatástörténet után jelent meg a kánonok új fordítása.

CANONES ECCLESIASTICI

ex veteribus quæ Hungariensibus, quæ Transylvani-
ensibus, in unum collecti, plerisque tamen aliis
etiam, pro temporis ratione, aucti, ac in
paulò meliorem ordinem redacti.

L. 544.

DERECHEN PFF. FÖRSKOLA
KÖNYVTÁRA

Omnia decenter, & ordine fiant. 1. Cor. 14. v. ult.

EXCUSI ALBÆ-JULIÆ

Typis Celsissimi Principis.

Anno Christi incarnati M. Dc. XLIX.

Fordítója, előszavában, így summázza a művet: „[...] a kor sajátos körülményei nem valami száraz egyházi paragrafusok megírását váltották ki az egyház nagy tanítójából. Geleji a szabályokat valóságos hitvallási tételekbe ágyazta, s ezzel a törvénykönyv fegyelmező, suhogó pálca helyett gyönyörűre csiszolt hitvallássá szelídült, amely megállja a helyét bármelyik egyetemes református hitvallás mellett” (8. lap).

Egyben a nemzeti zsinat végzései és a Ruber-féle kánonok is megjelentek a 119 lapos kötetben. Kell népszerűsítő kiadás is ilyen fontos munkából, de ez nem pótolhatja mindenben a korunkbeli feldolgozást és a tudományos kiadást.

Időszerű volt a kánonok új fordítása korábban is, de harminc éve ehelyett Kiss Áron fordításának reprintjét adták ki (1993-ban), hogy pótolja a kecskeméti kiadás (1875) ritka példányait. Ez a szükség Kiss Áron teljes fordítására érvényes (*A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest 1881), elodázódott. Az 1881-es alkotmányozó zsinat idején is, de később is hatott, ezért határozták el akkor a kánonok magyar kiadását. Nincs utalás az új fordításban a latin eredetire, ennek tíz példányáról tudunk (kettő kolozsvári); hiányzik a könyvészeti leírásra utalás is, tehát az RMNy 2260 [1]–[2] szám, mintha még a Szabó Károly XIX. századi RMK köteteinek megjelenése előtti időben élnénk, nincs utalás az RMK II 700-ra sem, amikor még csak hét példányt ismertek. Könyvészetünk mellőzése nem ritkaság egyházi kiadványokban. Ezt látjuk szintén a református *Istentiszteleti rendtartás* újabb változataiban, tehát nem csak Ravasz László idején (1927-ben), az 1985-as magyarországi (Bartha Tibor szerkesztette) és a Tanácskozó Zsinat-féle 1998-as (Csiha Kálmán szerkesztette) rendtartás új változatában. Arra sincs most utalás, hogy a fordítás melyik példány alapján készült, tudniillik több példány csonka, illetve, hogy a kánon mutatós (*Index capitum seu titulorum*), a száz kánon harmincnyolc összefoglaló címhez van rendelve az illető kánon számával, például XV. *De administratione Coenae Dominicae in specie Canone LIX. et d.* Most hasonló mutató nem készült a fordításhoz. Az említettek nem minden olvasónak hiányoznak ugyan, de szükségesek a tudományos feldolgozásban.

Két tény körvonalaz Buzogány Dezső bevezetése, csatolva idézett summázásához. Az első a korábbi fordítás idejét múlta nyelvezete és irálya, a másik az erdélyi fejedelemség és a református egyház kormányzásának összenövése.

Lényegesen eltér a fordítás elmélete napjainkban a Petőfi utáni kor stílus-esszményétől és azok fordítási gyakorlatától, akik állandóan írtak és beszéltek latinul. Nem folytatódott a szaktudományban, sem pedig a szépirodalomban Kiss Áron korának manapság nehezen érthető, neologizmusokkal terhelt nyelve (néhánykor a nyelvújítási szótárban sem található fordulatokkal). Példa lehet az előbbire Kámori Sámuel (1830–1913) bibliafordítása (1864, 1870), amely a maga korában sem talált befogadásra, mert aligha érthetőbb, mint kódexeink korának elévült nyelvezete. Buzogány Dezső nem alaki hűséggel és szószerintiséggel próbálja megoldani a tartalmi pontosságot: fordításában a körmondatos fogalmazás feloldása, visszautalások helyett a megismételt alany vagy állítmány,

magyarosabb mondatrend nagy előrelépés. Rutinos fordító opusa, aki Kálvin *Institutio*-ján edződött, ott is ezt a továbblépést képviselte.

Legalább ennyire fontos az erdélyi fejedelemség sajátosságainak vázolása. Patronátus nélkül felmorzsolta volna a reformációt az ellenreformáció a három részre szakadt országban. A református egyház gyakorlati kormányzásában ennek következménye, hogy nem lehetett független a karoktól és rendektől a kegyességi és istentiszteleti rend sem. Zsinati végzések elfogadása és egyházi tisztségek betöltése egyaránt ennek a függvénye. Bibliás erdélyi fejedelmek idején ennek nem voltak hitvallásos kárai. Nem közvetlen folytatása ennek a csak Erdélyben működő Főkonzisztórium, ezt is joggal hangsúlyozza Buzogány Dezső, Magyarországon ehhez hasonló berendezkedés soha nem volt, nem is lehetett. De a keleti részek, a Felvidék is, Debrecen szintén, élvezte a fejedelmi támogatást. A liturgikus rend és a gyülekezeti énekeskönyv szerkesztése, kiadása, majd a magyarországi gyakorlattól való XVIII. századi különválása is ennek jegyében történt. A XVII. századi állapotok megítélését és Geleji Katona működését újra kell gondolnunk. Úgy is, hogy a maihoz igazított szóhasználat ne a hagyományos XIX. századi felfogást tükrözze.

„A lelkészek tudománya vagy hitvallása” (VII. kánon) fölött az említett címek közül a másodikat olvassuk; itt azonnal mutatkozik a maihoz igazított nyelvezet és fogalomhasználat, mert eredetije ez: 2. *De doctrina seu religione ministrorum*. Ugyanebben a cikkelyben az „igaz hit szerint megalkotott hitvallás” eredetije, ezt kell megvizsgálni lelkészjelöltek kibocsátásakor: *orthodoxae sint confessionis*. Ki lehet „egyházi személy” (*ecclesiastica persona*)? Felsorolásuk igen jellemző a II. kánonban: az egyházi tisztségeket a prédikátorokkal kezdi, az esperesekkel folytatja, csak ezután következnek a kerületek élére választott püspökök. Ezután az iskolamesterek, az előénekesek, azaz gyülekezeti kántorok (*cantores, seu praecentores in sacris coetibus*). Nem hallgat a presbiterekről sem, bár akkor még kizárólag Dunántúl létezett a Kanizsai Pálfi János szervezte presbitérium testülete, végül az egyházfi (gondnok) sem hiányzik. Az Öreg graduál nagyszabású előszavában is van intelem, hogy a kántorokra nagyobb gondviseléssel kellene lennie az egyháznak. Soha többé a kántorok ilyen említése a tisztségek között, egyházi személyek sorában, nem kapott hangsúlyt a Szatmárnémeti Zsinat óta. Folytassuk az éneklésre és az énekelt liturgiára vonatkozó utalások áttekintésével! Erre legfontosabb a XCVIII. Kánon, ennek történetietlen értelmezése mindmáig nem tűnt el a református gyakorlati teológiából, sem a teológiai oktatásból.

Szertartási segédletről kimondja a VI. kánon: a hivatalban lévő prédikátorokat „[...] szigorúan kötelezni kell, hogy szerezzék be a szent Bibliát, a liturgikus könyvet [...]” — azaz *serio injungendum est, ut sacra Biblia, Liturgiam [...] sibi comparent*. Geleji Katona a református Ágenda kiadásaiból nem nevez meg egyet sem, mint általában az egyházi törvények és zsinatok. Heltai Gáspár Ágendája 1550-ben Luthert követte, de csak átdolgozott 1559-es kiadásából maradt példány (RMNy 154). 1577-ben Bornemiszáé szintúgy lutheri vonalat követ (RMNy 396).

A helvét hitvallásúak számára Pathai István Németújváron nyomtatott *Könyvecskéje* (kiságendája) a legkorábbi a reformáció százados fordulóján (RMNy 1143A). Követte 1621-ben Geleji Katona fejedelmi prédikátor elődjének, Milotai Nyilas Istvánnak a munkája Kolozsvárott (RMNy 1251). Később volt bővített kiadása is, rövidítve is többször megjelent a XVIII. század közepéig. Szenci Kertész Ábrahám nyomtatta 1643-ban Paksi K. György Ágendáját Váradon (RMNy 2043). Kolozsvárott csaknem egy évszázaddal később, 1733-ban nyomtatták a régiekre támaszkodó Zoványi Pipiske Györgyét, kánonokkal együtt. A régiék nem riadtak vissza a kéziratos másolástól és kivonatolástól: tógás diákok és prédikátorra ordinálásra készülő rektorok gyűjteményeket másoltak össze, vagy másoltattak. Ilyenekre is gondolhatott Geleji Katona. A hiány pótlására nem csak összeállította ő maga is a normatív Ágendát, megtárgyalták, kiadásra elfogadták, mégis nyoma veszett. Lássunk ezután énekeskönyveket!

Mely református gyülekezeti énekeskönyvekre vonatkozik az, hogy énekeljenek *elfogadott* énekeskönyvekből (*cantionalibus jam receptis*)? 1806-ban készült hivatalosan elfogadott és kötelezően bevezetett énekeskönyv, a Benedek-féle. Óhajtott ilyen hivatalos elfogadást Újfalvi Imre 1602-ben, de nem csak addig nem történt meg soha, egyik énekeskönyv előszava sem hivatkozik kánonra (ha volt; nem volt például soha előszava az 1723–1817 között változatlan, *öreg debreceniként* emlegetett énekeskönyvnek), törvénykönyvek sem neveztek meg elfogadott énekeskönyvet. Nem említett tehát semmit Geleji Katona, használta mindenki, amihez hozzájutott.

Erdélyi énekeskönyvet nem is említhetett Geleji Katona, csak magyarországit, felvidékít, partiumit. Használták Erdélyben a lőcsei, debreceni, váradi kiadásokat. Nem tehettek mást, 1680 előtt Kolozsvárott csak unitárius énekeskönyv jelent meg a Hoffgreff-féle után (1566, ez históriás énekekből állt, nem gyülekezeti éneklésre készült, műfaja nem kancionále). Harminc esztendővel Geleji Katona után, 1680-tól a lőcsei típust adták ki többször Erdélyben, 1700-ban Tótfalusi a debreceni típust nyomtatta újra, igen csekély eltéréssel; 1744 előtt ezt adta ki ismételten utóda, sürgetve az énekeskönyv reformját, ez 1777/1778-ban történt meg, ekkor Erdély szakított az anyaországi gyakorlattal és énekeskönyvvel, végül a folyamat a racionalista 1837-es kiadásba torkollott. Következzék ezután a genfi zsoltárok kiadásainak emlegetése (énekelnek tudniillik *ex Psalterio rhythmos illos, ad melodias Gallicas concinnatos*)!

Megnevezhette volna 1607-es herborni első kiadását (RMNy 962), az 1608-as Hanai (RMNy 971), az 1612-es Oppenheimeri (RMNy 1037), az 1645-ös Amszterdami Bibliát (RMNy 2091), mert ezekhez is hozzá volt nyomtatva a 150 genfi zsoltár. Aztán az Amszterdamban 1644-ben külön is megjelent genfi zsoltárokat (RMNy 2045). Váradi kiadványt is, mert bár 1566 után itt sem jelent meg református vagy protestáns énekeskönyv, 1642-ben (RMNy 1981) és 1648-ban is csak dallamok nélkül nyomtatták Szenci Molnár zsoltárait (RMNy 2254), illetve ugyanakkor az egyetlen itteni, nem gyülekezeti éneklésre szánt énekválogatást (RMNy 2251).

Mindezek fényében félrevezető meghatározás olvasható a XCVIII. kánonhoz fűzött 84. lábjegyzetben, mintha az *impressum* „Strófába szedett metrikus ének” volna. Könyvműfaj: *'nyomtatott református gyülekezeti énekeskönyv'* a fogalom jelentése. Tudniillik *nem* a graduál tételeinek verses-strófikus változatáról van szó, hanem kiadványfajtról (hisz a graduálok is tartalmaztak rímes és strófikus énekeket, ugyanígy a protestáns énekeskönyvek is graduáltételeket). Ez a típus nem kéziratos másolással keletkezett és terjedt. Magyarazza a helyes értelmezést a szóhasználat közismert erdélyi példája az 1743/1744-es kolozsvári kiadás címlapján:

Anyaszentegyházbéli közönséges Isten-tiszteletre rendeltetett énekes könyv, mely közönségesen impressumnak nevezetik.

Vitatták puritánjaink a Biblia olvasásának és magyarázásnak rendjét, az egyházi év vasárnapjaira rendelt evangéliumi szakaszok szerinti prédikálást, általában minden liturgikus rendet. A XLI. kánonban az *Evangelia Dominica* nem csak úgy általában „az Úr Krisztus által elmondott beszédek, «jó hírek»” jelentésű, amint a 22. lábjegyzet véli. Mutatja az egyházi év és a perikóparend használatát még a következő nemzedékekben is Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) Kolozsvárott 1686-as kötetének címe: *Dominicalis praedicationum todalékja* (RMK I. 1353). Ebben magyarázott az „evangéliumi leckékből elmaradot” történeteket is, nem csak az egyházi év vasárnapjaira kijelölteket, mint „Bethlehembéli appro gyermekeknek le-vágattatása: [...] természetlen fige fa: tékozlo fiu pelda beszéde:” stb. Geleji Katona itt sem volt merev, nem kárhoztatta az alkalmi textusok szerinti prédikálást sem, másfelől kívánta teljes bibliai könyvek folyamatos magyarázatát. Bevezette már korábban a reggeli (príma) és esti énekes könyörgés (vespera) után a Biblia egy-egy fejezetének olvasását (XLVIII. kánon), ez el is terjedt Erdélyből Magyarországra később. Távolatban mutatkozott meg ennek a súlya: a XIX. századi racionalizmus idején és az első világháború előtt voltak vidékek, ahol Bibliát nem olvastak hétköznapi istentiszteleten, sőt, még ünnepnap délutáni szertartáson is csupán fohász, könyörgés, Miatyánk, bevezető és lezáró énekvers hangzott el.

Nincs jegyzet a graduálos istentiszteletről az új fordításban, a hazai közép-korból megőrzött és az esztergomi hagyományból kialakított magyar zsolozsmarendre alapuló szertartási énekekről, az anyanyelvi gregoriánról. A megnevezések retorikára magyarázása helyettesíti a liturgiai terminológiát. Csomasz Tóth Kálmán is csak az orgonák kárhoztatását emelte ki az Öreg graduál nagy-szabású előszavából, és azt vélte, Geleji Katona nem tudta, miről beszél, mikor a szolmizációt említett. Egyáltalán nem így van. E korban hexakkordokban gondolkodtak, nem Kodály-módszerrel szolmizáltak. Nem szónokló hanghordozás értendő az olyan kifejezéseken, mint *vocis flexione modulationeque* stb. Természetesen nem is összhangzattani fogalom az utóbbi, hanem a gregorián recitálás, valamint a modust jelző keretvers, az antifóna dallamos voltának megnevezése. Szintén a szótagok és szavak *megszaggatása* (máskor így említi

Geleji Katona) tehát világos, jól érthető ejtés és elválasztás, nem ordítózás sem nem hadarás. Emellett átéléssel történjek a Szent Biblia énekbeszédben elhangzása, az énekes könyörgés!

Odaveszett a már említett és nyomtatásra előkészített, vagy már nyomdába is adott Ágenda. Tartalmáról sejtethetjük, hogy mintákat, rendekek közölt volna a hiányosságokat elhárítva, de adalékunk nincs.

1649. december 12-én meghalt Geleji Katona István. Zsinaton elolvasott és jóváhagyott Ágendájának nem volt másolata, sem hozzá tartozó iratok nem voltak? Gondozását nem vállalta utóda és a következő zsinat? Nem jutott papírhoz a nyomdász? Inkább megsemmisülhetett a nyomdában már akkor minden, vagy ha esetleg maradt még valami, csak 1849-ben pusztult el? Továbbá: milyen korábbi kiadványokra alapozhatta a jóváhagyásra összeállított kiadványtervét? Ennek némi pótlására láttuk föntebb, ami Geleji Katona István és kortársai számára ismeretes lehetett.

Az eddigiek nyomán világos, hogy elkelt volna még több jegyzet, ez még a fordítás keretei között is elképzelhető. Némelyik bibliai hivatkozás csak a bibliai helyet tartalmazza, mások viszont a revideált protestáns fordítást is (2014). Igényes nyelvi elemzés nem kerülheti el, hogy használja a korabeli Szenczi Molnárféle kiadást és latinját a további kutatásban. A korszerűsítés, mai nyelvi szokások használata néhány helyen megzökken.

Vajon minden olvasó könnyűszerrel kitalálja-e, hogy mi fán terem bizonyos áttérők „wlach” vallása (*Valachismo conversi*, LXIV. kánon)? Kívánatos lett volna jegyzet — nincs olyan magyar szó, hogy *wlach*; a görögkeleti szertartás sem igazán széles körben ismert, sem pedig az, hogy Geleji Katona idején az milyen viszonyban volt a törvényesen elismert vallásfelekezetekkel. A fordító látókörében itt csak erdélyiek jelentek meg, nekik ez lehet természetes. Máshol lábjegyzetet találunk. A *samosatenianismus* fordításaként *unitarius* olvasható (LXIV. kánon). Az RMNy 2260 debreceni példányában itt kéziratos jegyzet látható a sor fölött, hogy ez *socinianismus*, és lapszéli utalás van: *Belg.* azaz a németalföldi hitvallásra és az *Articuli minores* 13. cikkelyére. Ilyen használat közben bejegyzett utalás szinte minden kánonhoz van ebben a példányban. Geleji Katona felsorolása itt hiányos, mert ebben a korban török (muszlim), szerb (rác) és zsidó áttérőket is gyakran emlegettek, ő is ezt teszi a VIII. és LVII. kánonban.

Mai használat szempontjából szintén kérdőjeles még néhány szó. Más jelent a *megettérés* az ébredési mozgalmak óta — a kánonban (Geleji Katona, NB. utószavában is) ’áttérők’ a jelentése (így van az LVII. kánonban). Távolabbra vezet, itt a terminológiai tisztázás hiányát és nehézségét említjük a LIX. kánon és a hozzá fűzött 33. jegyzet miatt, remélve, hogy nem kerül szakirodalmi használatba a *mellélényegülés* mint a *consubstantiatio* magyarítása, nem csak mert nem szépségdíjas, hanem azért, mert értelmezésként sem helyeselhetjük. Korunkban prostikat emlegetnek, illedelmesebb talán, de ódivatú helyette az *örömlány*, mint az *ágyas* párja (LXXXI. kánon). Eléggé elterjedt, hogy az *eskiüt leteszi* az avatott; de nem szépségdíjas, nem használjuk, ne is használjuk, hogy a püs-

pök az újonnan választott esperestől *szent esküt vegyen be* (LXXXVI. Kánon). Hasonlóképpen a jelöltek vizsgáztatását szabályozó LXXXIX. kánonhoz fűzött 60. jegyzetben, hogy sürgősség esetén nem csak a Közzsinat, hanem az esperes maga is *beveheti tőlük a lelkészi vizsgát*. Kiss Áron korába beleillik a *gyűanyag* szó (LXXXII. kánon) — régen nem tartozik napjaink nyelvébe, nem úgy, mint a *borvedelés* és a *trágár vice* (LXXXI. kánon).

Vessünk ezután egy pillantást Geleji Katona István munkájában a megalapozásra, hivatkozásokra!

Gyakori a XVI–XVII. századi művekben, hogy nincs hivatkozás, ha van, nem mind pontosak a címek. Geleji Katona is általánosságban nevezi meg egész sor áttanulmányozott forrását. Így a „németalföldi egyházak liturgiáját és törvénykönyveit” (*liturgiam ac Canones Ecclesiarum Belgicarum*). Várad igyekezett pótolni a hiányokat. 1642-ben megjelent a Dunamellék és Dunántúl használatában általános Komjáti kánonok latin-magyar kiadása (RMNy 1975), tehát Kelet-Magyarországon s Erdélyben is elérhető volt; erre sem utal, pedig a zsinat valóban nemzeti volt, végzéseiben Kelet-Magyarország és a Felvidék sem hiányzik, például a kánonok előszavában és az I. meg a XVII. végzésből.

Megnevez néhány szerzőt, akit főként követett. Köztük Socrates Scholasticus egyháztörténetét, ez 439-ig terjed; valószínűleg az első latin kiadást használta (1612), nem a görögöt (Párizs 1544). Emellett Zepper, Zanchi, Bullinger és Kálvin neve is megjelenik. Wilhelm Zepper (1550–1607) herborni prédikátornak és teológiai tanárnak az egyház igazgatását bibliai alapokon áttekintő rendszeres munkája volt az egyik vezérfonala (1595), ez a szerző halála évében másodszor jelent meg (1607), de még a XVIII. században is kiadták. Girolamo Zanchi (1519–1590) korábban ágostonos szerzetes, majd ószövetségi professzor Straßburgban; szintén ismert hazai protestáns munkákban, de egyikük hatásának vizsgálatáról sem született eddig áttekintés. Zwingli utóda, Heinrich Bullinger (1504–1575) hatásáról tudunk legtöbbet a II. Helvét Hitvallás, és széles körű levelezése, magyar kapcsolatai miatt. Ő nem alkotott Ágendát, de ragaszkodott a kialakult szertartási rendhez. A sor végén találjuk Kálvint. Ő eredendően nem volt liturgus, vélekedése követhetetlen volt mind szertartási, mind egyházkormányzási kérdésekben Erdély és Magyarország akkori viszonyai között. Ezeket Genfben sem sikerült igazán elfogadtatnia.

Geleji Katona új és korszerű megítélése a fordító méltatásán túl szintén időszzerű a szakirodalomban örökölt vegyes kép miatt. Zsarnok volt-e, aki eltaposta a puritán és presbiteriánus törekvéseket? A XIX. századi és korábbi egyháztörténeti beállítástól elszakadt a XX. századi ideológia által sugallt kép: a klerikális reakcióval szemben állt a haladó puritánizmus, ennek népi és forradalmi vonásokat igyekeztek tulajdonítani.

Szokták emlegetni egyoldalú elítéléssel a XXIV. végzést: „A «puritán» név botrányos, rossz hírű és rágalmazásra ad okot, ezért számunkra gyűlöletes, tehát közülünk senki se használja egyre-másra” (*Nomen Puritani, tanquam scandalosum, probrosum, ac calumniis obnoxium, nobis prorsus est exosum, ac proinde*

a nemine nostrum temere est usurpandum). Csatlakozik ehhez a még részletezőbb XVII. végzés. Az elítélés igaz, ám részigazság. Egyháztörténet professzorom figyelmeztette diákjait, hogy a XVII. század második felében a puritánok ellenfelei is puritánok voltak. Szélsőséges nézeteik nálunk alig érvényesültek. Azt sem tudjuk egészen pontosan, milyen rendet óhajtottak, és ezt hogyan valósíthatott volna meg hazai és erdélyi körülmények között. Vezetőiket a fejedelmi udvar támogatta, élükön Medgyesi Pállal. Geleji Katona rokona volt a pataki tanár, majd esperes Tolnai Dáli János. Pártolták a genfi zsoltárok éneklését, de nem akarták engedni a régi magyar istenes énekek éneklését némely puritánok. Csak a Biblia alkalmi, szabad magyarázatát óhajtották, és csak rögtönzött imádkozást gyakoroltak. Kárhoztatták a szertartási hagyományokat, nem becsülték a magyar nyelvű gregorián szertartási éneklést, az esztergomi örökséget. Ez vezetett el a XIX. századi racionalista antiliturgizmushoz.

Közli Geleji Katona a zsinati végzések előszavában: „A nagyságos fejedelem úgy ítélte meg, hogy nálunk a presbitérium felállítása nem csak körülményes, de lehetetlen is” (92. lap). Ő maga is javasolta másrészt az ünnepi virrasztó istentiszteletek eltörlését (LIII. kánon), és nem pártolta az *ifjú hölgyek és leányok* megjelenését a vasárnap hajnali könyörgésen, amely az ifjú prédikátorok gyakorló alkalmá is volt (XXX. végzés). Gyéren megmaradt levelezéséből jól látszik, mennyi törődése, bajlódása volt az ortodox püspöknek gyülekezetekkel, iskolákkal, prédikátorokkal, történelmi viszontagságokkal. Kánonait ezekre tekintettel, gyakorlati egyházkormányzás hatására is fogalmazta, és ismételtelen megtárgyaltatta zsinatokon, mai szóval mondhatnánk, hogy jóváhagyás előtt hozzáértőkkel, tiszáninneniekkel és tisztántúliakkal is lektoráltatta.

Vessünk még egy pillantást Ruber kánonaira! Ezek jellemzően csak kéziratosan öröklődtek. Székelyudvarhely változata a nevét is tévesen írja; jegyzetet érdemelt volna a *Tanasni* név, ez nem a fordító hibázása. Tasnádi Ruber (Veres) Mihály (c.1575–1618) általános szokás szerint megfogalmazta az érvényes rendelkezéseket püspöki tisztségre választása után. Ő sem nevezi meg, melyik az a „régiegyházi törvénykönyv”, amelyre hivatkozik. Kinyomtatásra nem volt módja, Buzogány ezt is kiadta, három kézirat változatai nyomán. A kéziratosság megkerülhetetlen volt ebben a korban, említettük. Közhasználatú mai szavak mellett, mint *csúszópénz és protezsálás* (XXXIX. kánon) itt is fölbukkan az *örömlány* (XXXI. kánon). Hivatalosan is más jelentése van ma az *élettárs* szónak, nem alkalmas az 'előző házastárs' értelmében (XXIX. kánon). A kötet előbbi részétől eltérően minden hivatkozott bibliai verset olvashatunk a 2014-es protestáns fordítás szerint.

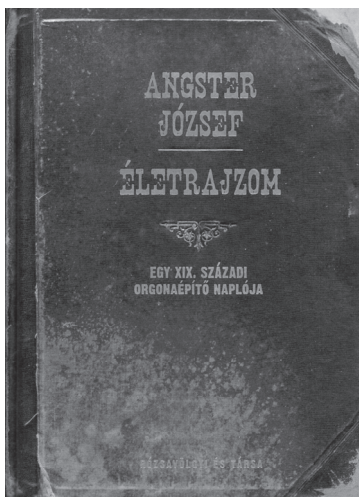
Szemlénk végén térjünk vissza ahhoz, hogy nem a lefordítás és a fordító dolga a kánonok beágyazódásának, liturgikus és énekeskönyvi vonatkozásoknak a megállapítása, hanem a szakkutatásé! Reméljük, hogy ezt új útra indítja az egyháztörténetben is a fordítás megjelenése.

Fekete Csaba

ANGSTER József: *Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója*. Közreadja HAJDÓK Judit. Rózsavölgyi, Budapest 2017. 576 old., számos kép.

Míg a honi orgonakészítés történetéről számtalan irat, nyomtatott híradás és sok-sok hangszer tanúskodik, ritkaság egy-egy hajdani mester naplója, kéziratossá emlékeztetése, mely nemcsak újabb adatokat fűzhet a már ismertek mellé, hanem a korabeli események leírásával a múltat meg is eleveníti, mintegy a mába hozza.

Ilyen különlegesség a legjelentősebb magyarországi orgonaépítő, Angster József (1834–1918) naplója. Művét a szerző eredetileg anyanyelvén, németül írta meg, s csak később, 1906-ban, gyermekei kérésére látott hozzá, hogy magyarra fordítsa. A napló terjedelmének több mint felét Angster gyermekkorának, tanuló- és vándoréveinek leírása teszi ki, egészen 1866-os hazaérkezéséig útjának utolsó állomásáról, Párizsból. Amint a szerző az előszóban megjegyzi, ebből az időszakból emlékezetén kívül feljegyzéseire is hagyatkozhatott, sőt, 1861-től, amikor hosszú bécsi tartózkodás után tovább indult nyugat felé, valóban rendszeres naplót vezetett. Pécsen 1867-ben alapított vállalkozást, ettől fogva visszaemlékezésének megírásában fennmaradt üzleti levelezése is segítségére volt.

A napló nemcsak szerzőjének életútjáról és megnyerő személyiségéről ad képet, hanem egyben kor- és művelődéstörténeti rajz, ezenfelül gazdag adattára a korabeli európai és hazai orgonaépítés történetének, kiváltképp az Angster-üzem első évtizedeinek. Anyagából többen merítettek már a gyár történetéről írt munkáikhoz, így felhasználta Szigeti Kilián és Fonay Zsuzsa 1979-ben, majd a naplóíró unokája, Angster József is, 1993-ban. A magyar naplót németre visszafordítva, csekély rövidítéssel 2004-ben Franz Metz adta közre Münchenben. A most megjelent kötettel végre régi adósságát törleszti a hazai zenei könyvkiadás.

A keményfedeles, igényes kiállítású mű az eredeti szöveg alapvetően betűhív átirása, a naplóba illesztett valamennyi ábra, kép és rajz közreadásával. Mivel tartalmát az említett írások bővebben ismertetik, ennek részletes bemutatásától e helyt eltekintünk. A kézirat eredeti oldalszámait a szerkesztő a lapszéleken külön jelölte. A szöveg nehezen érthető szavainak magyarázata, egyes személyek és települések azonosítása lábjegyzetben olvasható. Függelékbe került számos orgonás kifejezés lexikonszócikk-szerű leírása, a további tájékozódást névmutatók is segítik.

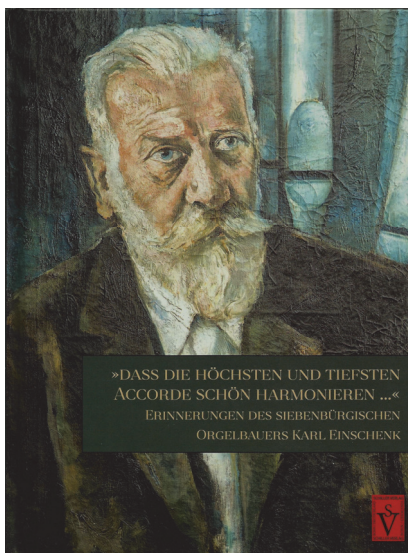
A kiadványt nemcsak az orgonatörténet, hanem a XIX. század művelődés-története iránt érdeklődők is örömmel forgathatják, és kutatóknak továbbra is számos értékes adattal szolgál.

* * *

„Dass die höchsten und tiefsten Accorde schön harmonieren...” *Erinnerungen des siebenbürgischen Orgelbauers Karl Einschenk* [„Hogy a legmagasabb és legmélyebb hangzatok szépen összecsengenek”, Karl Einschenk erdélyi orgonaépítő visszaemlékezései]. Szerk. Christine CHIRIAC — Ursula PHILIPPI. Schiller Verlag, Bonn—Hermannstadt 2017. 126 old., 16 old. képmelléklet. (Megrendelhető: <https://www.buechercafe.ro/artikel.html?nummer=64601&return=index.>)

Angster József naplójának időben mintegy folytatása és kiegészítője a Nagyszébenben, ugyancsak 2017-ben megjelent, A5-ös formátumú könyvecske, mely egy brassói szász orgonaépítő visszatekintése szülőföldjén és Európa távoli városaiban a XIX–XX. század fordulóján eltöltött ifjúságára.

Karl Einschenk (1867–1951) a millenium évében, 1896-ban az akkori Magyarországon délkeleti sarkában, szülővárosában alapított üzemet. Innen az 1930-as évek végéig több mint negyven orgona került ki, a műhelyt továbbá javítások, felújítások, síppótlások, kisebb átalakítások százaival bízták meg Erdély-szerte. Legnagyobb műve a szászrégeni evangélikus templom átépítésként és bővítésként készült pneumatikus orgonája (1923, op. 33, II+P/28); ugyancsak jelesebb alkotása a homoródmalmási unitáriusok hasonló módon megépített hangszere (1929, op. 40, II+P/19). A fentiek mellett Einschenk hangszerkereskedéssel is foglalkozott. Az üzem vezetését 1943-ban fia, Otto vette át. A kommunizmus idején államosított műhelyt a rendszerváltás után, 1993-ban az alapító unokája, Arnulf Einschenk kapta vissza, aki a régi épületben, az egykori Fekete utca 54. szám alatt (Schwarzgasse, ma Bălcescu u. 50.) napjainkig hangszerüzletet tart fenn.

A vállalkozás alapítója 75 évesen, 1942-ben kezdte leírni élettörténetét, utódaik érdeklődésére számítva. Feljegyzései, melyek kéziratát családja őrzi, a kötet 90 oldalát teszik ki. Bár időrendben halad visszaemlékezésével, műve mégsem napló, hiszen az eseményeket nem egykorú feljegyzései alapján tárja az olvasó elé, továbbá inkább nagyobb időszakok, mintsem évek szerint foglalja össze.

Karl Einschenk édesapja levélkézbesítő volt a Magyar Királyi Postánál, felnőtt rokonai városi iparosok. Így a gyermekkor felidézése során bepillantunk az 1870-es évek e brassói közösségének mindennapjaiba, de a hatéves kisfiú mellett állva részesei lehetünk annak is, amint 1873-ban az első vasparipa, füstfelhőbe burkolózva, befutott a brassói vasútállomásra. Az elemiből Karl előbb gimnáziumba került, ám, alig tudván megbirkózni a latin nyelv tanulásával, egy év múlva, 1881 szeptemberében Nagy József brassói orgonaépítőhöz jelentkezett tanoncnak. Az itt eltöltött közel öt és fél év leírása szolgál az első orgonatörténeti adatokkal. Megismerjük a műhelyben folyó munka egyes részleteit, képet kapunk a tulajdonos nehéz természetéről, továbbá értesülünk a vállalkozás egyre növekvő nehézségeiről is. Az 1886-os évről írva a szerző érzékletesen ábrázolja többek közt a Beszterce melletti Vindába készült orgona körülményes szállítását, felállítását, a korabeli, még falusias Marosvásárhelyt, a piszkosnak és rendetlennek talált kolozsvári piacot, beszámol az ottani ferenccsek vendégszeretetről s az erdőszentgyörgyi Rhédey-kastélyban zongorajavítás közben tett megfigyeléseiről.

1887 februárjában indult hosszú, közel tíz esztendeig tartó vándorútjára. Előbb vonattal Budapestre érkezett, s az Ország-üzemnél töltött el néhány hónapot, majd püünkösdkor Bécsbe hajózott. Itt orgona- és harmóniumkészítőknél, Johannes Deutschmann-nál, 1888 decemberétől Johann Kaufmann-nál, később Teofil Kotykiewicz-nél, végül Ullmann-nál vállalt munkát. Ez utóbbi alkalmazottjaként eljutott a klosterneuburgi apátságba is, és megcsodálta a híres kora barokk orgona szerkezetét, hangzását. 1889-ben utazott tovább a bajorországi Regenbe, ahol Carl Ludwig Edenhofer orgonaépítő segédje lett. Vándorlásának legtávolabbi helyszíne Svájc volt. 1893-tól két éven át a luzerni Goll cég alkalmazásában állt, és így beutazhatta az ország jó részét, Davostól Genfig. Svájci tartózkodását élete legszebb időszakának nevezi. 1895–96-ban még közel egy évet töltött el az akkor stájerországi Marburgban (ma Maribor, Szlovénia).

Az útibeszámoló mindvégig rövid, de szemléletes leírását adja a történeteknek, köztük a szerzőnek ismeretlen szokásoknak, furcsa jelenségeknek, vonzó vagy ellenszenves embereknek, orgonáknak s munkatapasztalatoknak. Mindezek mögött nemcsak a világ iránt érdeklődő, jó megfigyelőképességű utazót fedezhetjük fel, hanem egy olyan személyiséget is, aki miközben örömmel szemléli egy-egy táj, város, vagy akár a gyengébb nem szépségét, kedveli a jó ételeket, italokat, alkatánál, neveltetésénél fogva viszolyog a henyéléstől, mindenféle rendtelenségtől és becstelenségtől.

Einschenk 1896 nyarán, 29 évesen érkezett végleg vissza Brassóba. Terve szerint a Svájcban megtakarított ötezer frankból Amerikába utazott volna, hogy ott próbáljon szerencsét. Végül azonban —anyja kérésére s egy lelkes rokon rábeszélésére engedve— műhelyt bérelt a brassói Hosszú utcában (Langstrasse, str. Lungă), ellátva azt szerszámokkal, faanyaggal. Mivel akkor rajta kívül nem volt szász evangélikus orgonaépítő Erdélyben, abban bizakodott, hogy a mintegy négyszáz evangélikus egyházközség elegendő munkával fogja ellátni.

Várakozásában eleinte csalódnia kellett. Hiába ajánlotta írásban szolgálatait minden gyülekezetnek, kezdetben főként zongorahangolással s –javítással volt kénytelen megkeresni kenyerét. Orgonás megrendeléseket csak néhanapján kapott, s az őt maradásra rábeszélő rokonság sem sietett kisegíteni, amikor 1899-ben, nagy adósságot vállalva, 14 ezer koronáért megvásárolta új műhelyét, a Fekete utcai házat. Erről az időszakról évtizedekkel később is keserűen emlékezett meg naplójában: „Elkezdtém kiismerni szász fajtám szívtelenségét.” Lassan-lassan azonban érkeztek orgonaépítési megbízások is, felújításokra, bővítésekre kötöttek vele szerződést, és közben, 1897-ben elkészíthette első új hangszerét, egy kis, mechanikus kúpládás orgonát a nagyenyedi evangélikusoknak. Második művét a tekei evangélikus templomban 1900-ban állította fel, immár két manuállal, 15 változattal. Ez év másik jelentős munkája a beszercei templom nagy, késő barokk Prause-orgonájának átalakítása volt.

Sajnos, Einschenk írása az 1901-es esztendővel megszakad. A közreadók azonban ezt kiegészítették néhány korabeli dokumentummal —fényképekkel, a szerző két versével és egy levelének részletével—, valamint még élő szemtanúk, elsősorban az unokák személyes hangú visszaemlékezéseivel, melyek a kötet teljes szövegének mindösszesen ötödét teszik ki. A nyolc gyermeket felnevelő, a kommunisták által házától megfosztott idős mester levelében így summázta életét: „Hiszen csak vendégek vagyunk ezen a világon, az anyaméhből mezítelenül érkeztünk, és mezítelenül is fogunk elmenni [vö. Préd. 5,14]. Egész életem küzdelem és munka volt a napi betevőért. Még ma is dolgozom, tudok zongorát hangolni, temperálva. Ha minden hadügyminisztert összehangolhatnék —úgy, mint egy zongorát, hogy a legmagasabb és legmélyebb hangzatok szépen összecsengenek—, akkor biztos nem lenne több háború a világon.”

A német szöveg a szerző gördülékeny fogalmazásának, a köznapi beszédhez közel álló, élvezetes stílusának, továbbá a mai szabályokhoz tapintatosan hozzáigazított helyesírásnak köszönhetően könnyen olvasható. Csak a kézirat néhány magyar nyelvű szava, tulajdonneve maradt a szövegben hibás alakban vagy megfejtés nélkül (t. k. 22. o.: Fényavíz — fenyővíz, 32. o.: Tornacs — tornác, 42. o.: Örmagh Sándor és 44. o.: Koszeg — Ország, 92. o.: Koscard — Székelykocsárd). Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy mivel a kötet nemcsak színes leírásokban, hanem adatokban is gazdag, értékét, használhatóságát jelentősen növelte volna egy személy- és helységnévmutató.

Dicséret és köszönet illeti a két közreadót, a kiadót és a debreceni Alföldi Nyomdát a keménytáblás borítójú, míves kiállítású, jól forgatható kiadványért, mely széles közönségnek tette hozzáférhetővé a XIX. század végi erdélyi és európai ipartörténet eddig rejtett dokumentumát, újabb árnyalatokkal gazdagítva korabeli orgonaépítézetünkről alkotott képünket.

Bár a szerkesztőknek nem álltak rendelkezésére sem Einschenk műhelyének legjelentősebb időszakáról, a XX. század első feléről tanúskodó írott források, sem akkor már felnőtt, ma még megszólítható kortársak, remélhető, hogy újabb kutatások nyomán további vonásokkal gyarapszik majd a brassói orgonakészítő portréja, és fokozatosan feltárul alkotó munkásságának egésze.

FEKETE Károly — SZABÓ Balázs — SZAKÁCS György: *Tiszántúl református orgonái I.* ([A] Magyar Református Egyház javainak tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga XLI.). Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2018. 262 old., 107 színes és fekete-fehér kép.

[A] *Magyar Református Egyház javainak tára* könyvsorozat 1999 óta közli az egyház művészeti tárgyainak leltárát, leírását, korábban határon túli, majd magyarországi egyházmegyék szerint is felsorakoztatva a gyülekezetek emlékeit. Az első 32 kötetben orgonák alig kaptak helyet. A korai kiadványokban a hangszer csak mintegy véletlenszerűen szerepel, a későbbiekben egy-egy mondat vonatkozik szekrényére mint a berendezés részére. Csak a 7–9. kötetben található külön, tételes leírás róluk, nemcsak külsejük rövid bemutatásával, hanem regiszterszámuk, építőjük, esetleg eredetük feltüntetésével, Sápy Szilvia egyházzenesz összefoglalóiként. A hangszerleírások alapvető hiányának és olykori felbukkanásának alighanem az az oka, hogy az orgona elsősorban az ingatlan tartozéka, a beépített bútorzat része, amely csak rövid említésként tárgya az egyébként ingóságokat listázó nagyszabású vállalkozásnak, ugyanakkor —mint szétszedve elszállítható és máshol ismét felállítható bútor— ingóságnak is tekinthető. A közelmúltban, 2015–2020 között megjelent újabb kiadványok, a debreceni (XXXIII–XXXVI.) és szatmári (XXXIX–XL.) református egyházmegyei leltárok a fentiekén túl Szakács György leírásában feltüntetik az orgonák hangképét, a sípsorok anyagát és gyakran elhelyezését is, továbbá bemutatják egy-egy templom korábbi hangszerét, hangszereit.¹ Ugyancsak újdonság a most szemlézett, XL. kötet, amely a sorozat elemző, összefoglaló jellegű tematikus darabjai sorában egy újabb egyházművészeti területet nyit, ahogy ezt az előszóban Fekete Károly püspök is megjegyzi.

Illő, hogy Tiszántúl református orgonáinak részletes bemutatása éppen a debreceni egyházmegye hangszereivel kezdődik. Ennek nem pusztán az az oka, hogy az egyházkerület központja Debrecen. Tiszántúlon még a XIX. század első harmadában is csak elvétve használtak kálvinista gyülekezetek orgonát. A változás jele volt 1830-ban a Református Kollégium oratóriumi hangszerének felállítása, majd 1838-ban a debreceni Nagytemplom akkor idehaza nagynak számító, kétmanuális, 30 regiszteres orgonájának megépíttetése egy-egy nagyváradi és bécsi mesterrel. Ez utóbbi hangszer 1868-ban az újabb, romantikus stílus igényeinek megfelelően átalakították és hárommanuálisra bővítették. Már 1861-ben megkezdődött a Kistemplom orgonájának tervezése, s a kész, szintén hárommanuális, 47 orgona- és 4 harmóniumregiszterrel felszerelt művet, melyben a ko-

¹ Szakács György hasonló ismertetőit olvashatjuk a Brassó környéki evangélikus eklézsiák 2018-ban napvilágot látott leltáraiban. Vö. P. SZALAY Emőke [és tsai.]: [A] *Romániai Magyar Evangélikus Egyház Javainak Tára* [...]. *Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye I–II.* Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2018.

rabeli német és francia művészeti-technikai újításokat is egyesíteni igyekeztek, 1881-ben adták át. E munkálatoknak köszönhetően telepedett le a városban Kiszél István (1820–1880), a XIX. század legjelentősebb debreceni orgonakészítője. Így Debrecen a vidék korabeli orgonaépítésének iránymutató központja lett.

A XX. század eseményei és viszonyai 1914 után azonban nem kedveztek az orgonakultúrának, ami különféle tervek, olykori kisebb fel- és megújítások ellenére a valaha korszerű hangszerek romlásához, elavulásához, részben pusztulásához vezetett. A változás előszele volt 1980-ban a nagyerdei gyülekezet kétmanuálos, mechanikus csúszkaládás, 24 regiszteres, újbarokk jellegű, még ugyan olcsó anyagokból összeállított, de tartósnak bizonyult és magas színvonalú egyházzenei életet lehetővé tevő hangszerének elkészítése. Közben, 1993-ban, az újonnan alakult katolikus egyházmegye debreceni székesegyházában, a Szent Anna-templomban felépült a város első XX. századi nagy és

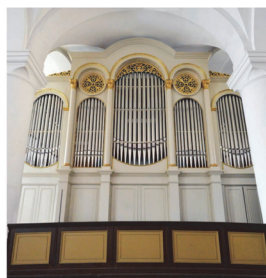
korszerű orgonája. A helyi református egyházban az áttörést a Nagytemplom 1996-ban átadott hasonló színvonalú, még nagyobb hangszere jelentette, amely korábbi alkatrészek felhasználásával a zenei igények széles körét volt hivatva kiszolgálni. Felavatását a debreceni reformátusok önálló orgona- és egyházzene-történeti kötettel köszöntötték.² Ezt követően, 2003-ban a szabadságtelepi református templom is jó minőségű, hárommanuálos hangszert kapott.

Az orgonakultúra keserűséggel megélt ínséges évtizedei egészen új megvilágításba kerültek azzal a történeti-műemléki szemlélettel, amely a hazai orgonaépítésben az 1980-as évektől fokozatosan bontakozott ki. Váratlanul előnyösnek bizonyult ez a kényszerű tétlenséggel és kudarcokkal eltelt hosszú időszak, hiszen a fennálló művek kevésbé voltak kitéve tudatos módosításoknak a változó ízlés szerint, és esetleg romokban, de akár XIX. század végi állapotukban is megérhették a XXI. század elejét. Így, a reformáció félévezredes évfordulója alkalmából, a hazai emlékbizottság közbenjárására végre a debreceni kistemplomi egyházközség is elég pénzhez jutott, és több elvetélt terv, próbálkozás után másfélszáz év elteltével lényegében eredeti állapotába állíthatta vissza Kiszél István kivételes, nagyszabású, már évtizedek óta teljesen néma hangszerét. A 2019-es orgonaavatóhoz csatlakozott most tárgyalt kötetünk ünnepélyes bemutatója is október 11-én, így az —amint a könyv tartalmából is kitűnik— az orgonarestaurálás Festschriftjének szerepét volt hivatva betölteni.

² Ifj. FEKETE Károly — SEPSY Károly: *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*. Debrecen-Nagytemplomi Egyházközség Református Könyvesboltja, Debrecen 2001.

MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ JAVAINAK TÁRA

A magyar református gyülekezetek templomai,
felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga
XLI.

TISZÁNTÚL
REFORMÁTUS ORGONÁI I.

2018

A kiadvány a sorozat eddigi B5-ös nagyságú, ragasztott gerincű, puhafedeles külalakjában jelent meg, három szerző egy-egy tanulmányával. Fekete Károly Kizsel Istvánnak, a nagy- és kistemplomi hangszer újjá-, illetve megépítőjének életútját s munkásságát tekinti át. Sajnos, egyelőre nem ismertek a mesterséget tanuló Kizsel bel- és külföldi vándorútjának helyszínei, későbbi kapcsolataiból csupán sejthető, hogy Morvaországban is járt. Hazatérve előbb a Nagyalföld egyik XIX. századi orgonaépítési központjában, Nagyváradon nyitott műhelyt, s csak 1867-ben tette át székhelyét Debrecenbe, amikor ott nagyszabású megbízásokat kapott. Ezek teljesítése mellett Kizsel számos kisebb-nagyobb hangszert készített a közelebbi és távolabbi vidék református és katolikus templomaiba, Zilahtól Gödöllőig. Az életrajzhoz a mester orgonáinak, mintegy harminc új vagy átépített hangszernek jegyzéke és leírása társul.

Szabó Balázs —Szakács György korábbi kutatási anyagát is felhasználva— számos levéltári forrás alapján a kistemplomi orgona keletkezéstörténetét és későbbi sorsát ismerteti, az 1861-es első szakvéleménytől kezdve az 1881-es átadási jegyzőkönyvig, majd későbbi javításokon, felújítási és átépítési kísérleteken át egészen a 2015-ös restaurálási megbízásig. A hangszer egy gazdag polgár özvegyének nagy összegű, kizárólag orgonára felhasználható alapítványából épülhetett meg. A kivitelezésre és Kizsel későbbi munkásságára döntő hatással volt a debreceni Nagytemplom korabeli orgonistája, Szotyori Nagy Károly (1821–1897). Míg Kizsel első, 26 regiszteres kistemplomi tervezete alapvetően a délnémet késő barokk orgonaépítés hazai hagyományát követte, Szotyori, aki több tanulmányúton ismerhette meg a nyugat-európai technikai-zenei újításokat, a nagyvonalú támogatásból a lehető legkorszerűbb, nagy méretű hangszer elkészíttetésére törekedett. Kellő tekintéllyel és befolyással mind az egyházi vezető testületeket, mind az orgonaépítőt meg tudta győzni ennek szükségességéről. Előbb a német Karl Friedrich Ferdinand Buckow stílusát igyekezett érvényesíteni, majd —amikor a kistemplomi orgona elemeinek egy része már elkészült— egy következő utazáson Joseph Merklin francia romantikus hangszerei adtak neki újabb ihletést a terv átalakítására és további bővítésére. A 20 év alatt felépített különleges orgona mellett azonban nem állt mindig olyan gondos és befolyásos gazda, mint amilyen Szotyori volt, valamint később feltehetően bőséges pénzforrás sem szolgálta már fenntartását. Így történhetett, hogy az I. világháború után nem sokkal egyházi jóváhagyással az esedékes orgonajavítást részben kilenc (!), használhatatlannak minősített nyelvsípsorral fizették ki az Ország-műhelynek, jóllehet az Angster-üzem mérvadó felmérése szerint csupán tölcserük megújítására lett volna szükség. A regiszterek pótlására csak a legutóbbi restauráláskor került sor.

Az építéstörténeti fejezetet 96 oldalas függelék egészíti ki, 53 levéltári dokumentum betűhív átírásával és néhány, a tárgy szempontjából jelentős orgonadiszpozíció közlésével.

Szakács György írásában a Debreceni Egyházmegye harminc templomának negyven egykori és mai orgonájáról a 2012-ben elvégzett újabb orgonafelmé-

résre és korábbi szakirodalmi adatokra támaszkodva tájékoztat, orgonaépítők szerint időrendben haladva a XIX. század elejétől napjainkig. A mesterek, üzemek tevékenységének rövid jellemzésén túl a szerző 23 hangszer hangképét és szerkezetét ismerteti, 25 orgonának pedig homlokzatáról, részben játszóasztaláról közöl fényképet. (További négy, idetartozó hangszer leírása a másik két tanulmányban, az egyházmegye valamennyi orgonájának részletes leírása pedig a fentebb említett, XXXIII–XXXVI. kötetben megtalálható.) Mind a negyven hangszert két táblázat sorolja fel, az egyik települések ábécérendjében, a másik felállítási év szerint. A kötet három tanulmányához számos lábjegyzet, valamint egy-egy forrás- és irodalomjegyzék kapcsolódik.

A Magyar Református Egyház javainak tára sorozat elvi alapvetését az első, 1999-ben megjelent kötet előszava fogalmazta meg, „teljes, átfogó, tudományos igényű leltárt”, továbbá tanulmányköteteket ígérve, melyben a szerzők a „feldolgozott anyag tudományos eredményeit összegzik” (15–16. old.). E nagy igényű, hangsúlyozottan tudományos programra tekintve különösen is feltűnik, hogy az új adatokban és felismerésekben bővelkedő, kiadós tartalom mellett az orgonás kiadvány egésze gondosabb szerkesztésre és ellenőrzésre szorult volna, alkalmas, átgondolt közlési elvek következetes érvényesítésével. A tördelőszerkesztő ugyan láthatóan igyekezett szép és egységes megjelenést adni a kötetnek, de nem kaphatott segítséget például ahhoz, hogy a rengeteg orgonadispozíció ne sokféle alakban tűnjön fel még egy tanulmányon belül is, táblázatrácscsal vagy anélkül, különféle sorközzel, többnyire balra, máskor középre húzva, a lábszámozás változó elrendezésével. A tanulmányokban az idézetek általában álló, néhol dőlt betűvel szerepelnek, a nagyobb szövegegységek rendszerint bal behúzással, a főszövegénél kisebb betűvel, máskor azonban azzal megegyezővel. Ezenfelül adatok, dokumentumok, orgonaleírások mellől olykor hiányzik a levéltári jelzet vagy a szakirodalmi hivatkozás.

Összefoglalva, a kiadványt a debreceni és szatmári egyházmegye orgonaleltáraival együtt egy hiánypótló és folytatásra méltó vállalkozás kezdetének kell tekintenünk. Szigeti Kilián 1974 és 1982 közt megjelent orgonatörténeti sorozatának utolsó darabja ugyanis csak az Alföld déli orgonaépítési központjaival foglalkozott. Jóllehet a tiszántúli hangszerekről több alkalommal is készült felmérés (így az 1985–88-as országos és az 1991-es kárpátaljai számbavétel során), továbbá egyes tanulmányok érintették a térség orgonatörténetét (például az Érmellékét, Nagyváradét, a romániai Szatmár megyéét), máig nem látott napvilágot átfogó kiadvány a Kelet-Alföld orgonaépítéséről. A jelentős részben kálvini hitvallású tájegység református templomi hangszereinek irattári adatokkal kísért leírása, egyes mesterek munkásságának, továbbá kiemelkedő hangszerek és azok restaurálásának részletes, elemző bemutatása fontos előtanulmányai lehetnek a vidék majdani orgonaépítés-történeti összefoglalójának.

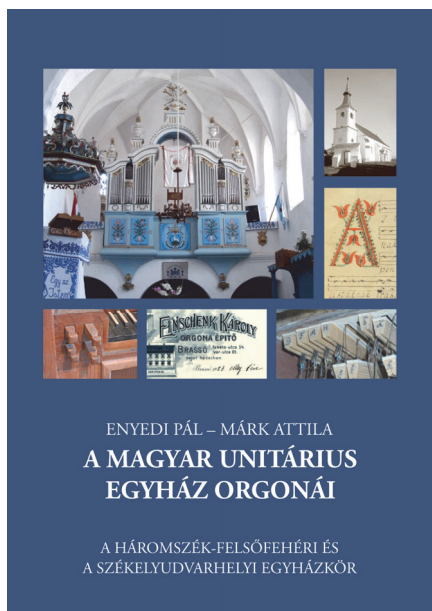
Enyedi Pál

Enyedi Pál — Márk Attila: *A Magyar Unitárius Egyház orgonái I. A Háromszék-Felsőfehéri és Székelyudvarhelyi Egyházkör.* Magyar Unitárius Egyház — Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Kolozsvár — Budapest 2021. 575 old., 147 ábra.

„Jó orgona lelke a templomnak”³

Tisztelt érdeklődők, kedves kollégák, orgonabarátok!

A történelem ismétli önmagát. Az orgonatájak története sem lehet más. Szerencsére eljött az az idő, amikor már digitális oldalzsák (értsd: laptop), elektronikus fényképezőgép és „villanylevél” áll rendelkezésünkre. Új korszak új lehetőségei nyíltak meg előttünk, ennek is eredménye ez a kötet. Őszintén mondhatom, megjelenése igen nagy öröömre szolgált, és köszönöm a felkérést. Erdély unitárius gyülekezeteinek orgonáiról vall —a hasonló szakmai kiadványokat ismerve állíthatom— a maga nemében impozáns, esztétikusan megjelenített kivitelben. Az elhatározás példás, az „árkosi unitárius énekvezér” évtizedes vállalása szerencsés körülmények között indult, és egy budapesti professzor segítségével szárba szökkent.

Mindez a rendelt időben, „a Magyar Unitárius Egyház megalakulásának 450. évfordulója tiszteletére”. További pozitív történések esetén a jövőben két újabb kötet várható. Nevezzük hát egyszerűen csak „nagy unitárius orgonakönyvnek,” vagy „kék könyvnek,” finom utalásként az irodalomban felhasznált *Két könyv* unitárius antológiára. Amolyan kóstoló ez a kötet, *Einführung*. Hiszen egyelőre „harminchat egyházközség ötvennyolc mai vagy hajdani hangszerének történelmi és fényképekkel kísért leírása olvasható” benne. Hogy miért pont ennyi? Az előszóból megtudjuk, hogy a Magyar Unitárius Egyház hat erdélyi egyházkört és egy magyarországi egyházkerületet foglal magába. A jelen, első kötet tehát a Háromszék-Felsőfehéri és a Székely-

³ A budapesti Régi Zeneakadémia Bach-termében, 2022. ápr. 28-án megrendezett könyvbemutatón elhangzott előadás szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változata. A címként idézett szöveget a lókodi eklézsia 1924-es gyűlési jegyzőkönyvéből ld. a bemutatott kötet 316. oldalán.

udvarhelyi Egyházkör hangszereit tárgyalja, vagyis „megelevenedik [benne] Székelyföld két évszázadának orgonatörténete”, és —merem remélni— szemünk előtt válik napjaink valóságává.

A szerzők, Enyedi Pál és Márk Attila szigorúan és aprólékosan dokumentálják mindazokat az adatokat vagy történelmi eseményeket, melyek tárgyalására sor kerül, legyen az hangszer-, település-, vagy gyülekezettörténet. Sok helyen kapunk információt a települések lélekszámának alakulásáról, a nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról, de az 1890–2002 közötti népszámlálási adatok évszázados változásaiba is betekinthetünk, a 2010-es világhálós adatbázissal bezárólag. Az 575 oldalas kötetben a jegyzetanyag számozása az alfejezetek és a települések ritmusát követve minden alkalommal újratekintődik, így könnyen áttekinthető, világos és logikus, annak ellenére, hogy összesen 2272 lábjegyzetet tartalmaz.

A kötet szerkezete

Nem kívánom részletesen ismertetni a kötet tartalomjegyzékét, hiszen mindenki rövidesen kezébe veheti. A bevezetésben Dávid Ferenc orgonatagodó véleménye olvasható, *Rövid magyarázat* c. művéből (1567) idézve. Az 1568-ban megjelent latin nyelvű unitárius antológia az Antikrisztus sugallta külsőségnek tartja hangszert. Az elutasítás hasonló korabeli református véleményeket idéz, melyekre nem térek ki. A XIX. századi elfogadásról viszont kiegészítéssel élhetek: tudjuk, hogy az első unitárius orgona 1806-ban épült fel a püspöki székhelyen, Kolozsváron, több egyházközség adományából.⁴ De ugyanebben az esztendőben készült Soltvadkert és Komárom, vagyis a mai anyaország és Felvidék reformátusainak első hangszere is,⁵ tehát az „egység hívők” orgona iránti igénye egy már meglévő folyamatba ágyazódott. A kutatástörténeti alfejezet aprólékosan vezet végig az eddigi orgonaösszeírásokon, az első világháború rekviráló jelentéseitől az 1928-as, majd az 1988-as központi adatbekéréseken át egészen napjainkig. A rendszerváltás után született ilyen irányú kiadványok eredményeit szintén felhasználták a szerzők, így kötetük szervesen beépül a kutatási környezetbe és előzményekbe.

Az elsődleges dokumentumok felkutatása és széleskörű vizsgálata jellemzi az egész kötetet, ez képezi legnagyobb értékét. Már előljáróban egyértelművé válik, hogy: „kizárólag sípos orgonák történetének írott dokumentumait kutattuk, nézetünk szerint ezek képezik ugyanis a klasszikus orgonakultúra alap-

⁴ Történetét ld. DÁVID István: „Műemlék orgonák Kolozsváron”, in Benkő András (szerk.): *Zenatudományi írások 1983*, Kriterion, Bukarest 1983. 158–193, itt: 174, továbbá Uő: „A kolozsvári unitárius templom orgonájának története”, *Keresztény Magvető* XC (1984) 2. szám, 95–99.

⁵ A református orgonahasználat XVIII. századi kezdeteiről, az első templomi, liturgikus szolgálatban alkalmazott hangszerekről ld. Uő: „... melyből egy igen jó és tiszos munkájú, kisdéd orgona vétetett.» — Alapítványok és orgonák Erdély 18. századi református gyülekezeteiben”, in: *Az írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet — Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2021. 144–178.

ját, míg elektronikus utánpótlásuk, tartós pótlékszerű használata jól érzékelhetően e kultúra hanyatlásának jele és részben további okozója.”⁶ Szemléletes példát is találunk erre: historikus szekrényben, homlokzatsípok helyett „elektronikus orgonapótlék hangfala” látható, skizofrén megoldásként.⁷

A felkutatott iratanyag mellett az orgonák helyszíni vizsgálata is megtörtént, éspedig az 1985–1988 közötti magyarországi orgonafelmérés módszerei és kérdőívei alapján. De terjedelmesebb, fontosabb korabeli iratok vagy szövegrészek is hozzáférhetőek lettek a *Válogatott dokumentumok* alfejezetben: az 1814. évtől kezdődően, az 1918-as rekvirálási levelezéseken át, összesen 105 közlés sorakozik, az iratok keletkezésének sorrendjében, a mai organológiai szemléletet közvetítő-magyarázó lábjegyzetekkel. A kötet végén helyet kapott egy különleges kifejezések szótára, a készítőik nevét is közlő 147 tételes ábra- és képjegyzék, valamint személy- és helységnévmutató.

Orgonarepertórium

A hangszerek részletes történetét az egyházkörökön belül, a települések betűrendes sorrendjében találjuk. Az első részben tizennyolc gyülekezet 33 orgonabeszerzésének története és három orgonavándorlás nyomon követése, a második részben tizennyolc gyülekezet 28 orgonabeszerzése olvasható. Ha egy gyülekezetben belül több orgona is szolgált, időrendben követi egymást a második, esetleg harmadik hangszer, majd a mai állapot leírása következik. Szó szerint: vizsgálati időpont megjelöléssel ellátott orvosi láttelep született e hangszerekről, a jelzett legutóbbi javítások pedig a mostani orgonaépítők munkáit dokumentálják. De részletes hangképvázlat és a belső szerkezet technikai leírása sem hiányzik. Élvezet olvasni ezeket a szakszerű szövegeket, miközben minőségi fotókkal hasonlíthatjuk össze a leírtakat. Kiemelném például Abásfalva és Kénos orgonadíszítéseinek összehasonlító elemzését.⁸ Az említett két vaskos fejezet végén egy-egy ismétlődő táblázat, azaz összesítés segít eligazodni az orgonaépítők, évszámok, méretek, szerkezetek, szelládák és átépítések adathalmazában.

Megvizsgált témakörök

1. Orgona nélkül

Az orgonák bemutatását rövid településtörténet, templomleírás (a Dunky fivérek 1910-ből származó fotóival) és gyülekezettörténet előzi meg. Még az 1332. évi pápai tizedjegyzék, a *Székely oklevéltár* vagy a *Két könyv* (*De falsa et vera*), vonatkozó adatai is hozzáférhetővé váltak az olvasónak. E templomok a XIII. századtól kezdve az egyetemes szakrális építészet miniatűr remekei, építéstörténetük

⁶ A bemutatott kötetből átvett idézetek fellelhetőségének további jelölése: ENYEDI-MÁRK I., 17.

⁷ I. m. 376/146. ábra, 385, 386.

⁸ ENYEDI-MÁRK I., 210, 211, vö. 207/75. ábra, 305/113. ábra.

a helyi közösségek áldozatkészségének bizonyítékai. A rövid ismertető szövegeknek köszönhetően otthonosabban mozoghatunk a régióban, és a téma vizsgálata is egyre természetesebbé válik nekünk azáltal, hogy a korábbi —azaz a reformáció előtti— időszakokról is szó esik.

A kötet —bár nem külön fejezetben, de jól követhető ritmusban— foglalkozik az orgonák bevezetése előtt használt liturgikus bútordarab, az éneklőszék, azaz pulpitus, vagy „éneklő oltár” problematikájával. Ahol „a kántor és a gyermekek helyét” meghatározó ilyen irányú korabeli levéltári forrás került elő, pontosan dokumentált leírást olvashatunk róla. Harminc-egynéhány gyülekezet pulpitusadatai sorakoznak, főleg az 1789-es egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján. A legkorábbi ilyen kottaállvány 1693-ban készült Árkoson.⁹ Mindezek fontos kiegészítései eddigi ismereteinknek és a témában már korábban közzétett kutatásoknak. A témáról kiállítással és hangversennyel önálló egyházzenei konferenciát tartottunk Marosvásárhelyt a Vártemplomban 2008-ban, „Az éneklőszék” címmel.¹⁰ Mihály Ferenc szovátai restaurátor akkori előadására többször hivatkoznak a jelen kötetben.¹¹ A pulpitusadatok kapcsán graduálkönyvek, kéziratok passiók, énekeskönyvek is előbukkannak.¹² A téma beágyazódása tehát természetes, ilyen mélységű részletezése pedig további kutatások fontosságát hangsúlyozza.

A szerzők ugyancsak érintik e korszak orgonálni még nem tudó oskolamestereinek kiszolgáltatott helyzetét. Amikor „az éneklő oltár [pulpitus] az orgona felállításával eltöröltetett”¹³ több helyen panaszkodtak a hangszerjátékban képzetlen kántorokra, az „oskolamesterek és az orgona” zűrös viszonyára, a kántorok taníttatását szorgalmazva. Biztosítsanak orgonistát —szólít fel az esperes— „s úgy az megye gyümölcöse közé barmot semmifélt ne eressenek”.¹⁴ A mesterjelöltek mentegetőzéséből viszont kiderül, hogy ők eddig is „klavíron” és nem orgonán tanultak, és nem is akarják használni azt, „mivel ily hideg időben nem kívánatos órákig a rajta való babirkálás”.¹⁵

2. Az első orgonák

A püspöki székhely kolozsvári temploma számára 1806-ban készült orgona felépítéséhez több gyülekezet is anyagi segítséget nyújtott (Oklánd, Homoródmás). Utána az unitáriusok sorra kezdték beszerezni hangszereiket, és a tör-

⁹ I. m. 34, vö. 203/72. ábra (Abásfalva).

¹⁰ Előadásait és teljes zenei anyagát a *Református Szemle* CI (2008) 4. száma tartalmazza.

¹¹ Uo., továbbá ld. MIHÁLY Ferenc: „Adatok az erdélyi éneklőszékek kutatásához”, *Magyar Egyházzene* XV (2007/2008) 3. szám, 335–374.

¹² ENYEDI-MÁRK I., 87, 88/25. ábra (Felsőrákos), 118 (Kökös), 153/54. ábra (Sepsikőröspatak), 160/5. jz. (Sepsiszentkirály).

¹³ Uo. I., 351. (Székelyderzs).

¹⁴ I. m. 336. (Recsenyéd).

¹⁵ I. m. 337.

vény szabta módon, „az orgonára rovatal szerént fizettek”.¹⁶ Az Enyedi–Márk szerzőpáros munkájának köszönhetően ma sokkal világosabb kép rajzolódik ki ezekről a megrendelésekről, mint korábban, egyelőre két egyházkör területről. Sajnos, azóta sok orgonának nyoma veszett, vagy konkrét adataink vannak megsemmisülésük idejéről, körülményeiről. Várjuk hát a folytatást, hogy mind a hat egyházkör adatai alapján világos legyen e hangszerek elterjedésének ritmusa és területi megoszlása. Így is számos életrajzi adattal bővült a magyar orgonatáj mestereinek tevékenységi lajstroma. Példának Keresztényfalvi Boldizsár Tamást, azaz Tamás Boldizsárt, vagy Thomas Balthasart, *alias* Thomas Boltrest, a könyv szerint pedig Thomas Baltrest említeném. Nevének helyes írásmódját az 1810-ből származó, sajátkezű nyomtatott betűs beírása alapján, szintén e kötetben sikerült tisztázni.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy ezek a felfedezések az elkövetkező felekezetközi organológiai kutatás sokat idézett építőkövei lesznek. Megerősítem, hogy a kálnoki orgona is teljesen Baltres-mintára készült,¹⁸ „a sípmezőket elválasztó gyűrűsorok” megoldása azonos a nagygalambfalvi és apanagyfalui református templomban láthatókkal. Különben, 1896-ban még ez a beírás volt olvasható a hangszerben: „Csinált engem szermerjai Serester Dávid, Boldizsár Tamás úr orgonamester leányával, Máriával, Anno 1822.”¹⁹

Egy másik jeles korai mester, Andreas Eitel, aki —mint megtudjuk— a munkák idejére egész műhelyével költözött Homoródalmásra, talán azért is, mert ott igencsak jól tartották a székely atyafiak. Adatok maradtak ugyanis a mesterek napi ételmezéséről: „jó fél kiló hús, másfél deci pálinka, 3 deci bor, 4 deci sör, hetenként 25 deka vaj, 30 dkg szalonna, ezen felül [...] szükség szerint kása, bors, ecet, tejföl” — személyenként!²⁰ Máshol az építők sorkosztton voltak a gyülekezet tagjainál, pontosan megállapítható időszakban, így —más adat nem lévén— az orgonaépítés ideje mégis behatárolható. Rusztikusan bájos, népi festéssel dekorált, kéttestű hangszerek születtek Balázs Mózes, Szócs Sámuel, Serester Dávid úgynevezett „naturalista ifjú asztalos” mesterektől. Ez lényegében önképzést jelentett, azaz akkori leírás szerint: „a szemmel tett kevés lopottgálásaik után, önmaguktól tanulva” alkottak.²¹ Ennek köszönhetően Balázs és Szócs már néhány évvel a brassói Fekete templom hatalmas Buchholz-orgonájának felépülte (1836–1839) után alkalmazta az ott látható technikai megoldásokat. Székelyföldi jellegzetesség még a baldachinszerű ív a két corpus között, alatta játszóasztallal.²²

¹⁶ I. m. 72/ 9. jz. (Datk 1842).

¹⁷ I. m. 178 (Szentivánlaborfalva).

¹⁸ Vö. i. m. 106/33. ábra, 119/39. ábra.

¹⁹ A korábban máshol németül írt szöveg értelmezését ld. 107/15. jz.

²⁰ ENYEDI–MÁRK I., 228.

²¹ I. m. 248/52. jz.

²² Az ék alakú csúszkákat bizonyára a szintén brassói Schneider és Maywald mesterek munkáinak láttán kezdték alkalmazni (vö. i. m. 248/91. ábra), a két corpust összefogó baldachin pedig az 1806-ban Kolozsvárt felépített Maetz-orgona formáját követi.

Ezeknek az első hangszereknek eredeti formájára analógiák alapján vagy korabeli leírásukat megismerve lehet következtetni, melyekből bőven idéz a két szerző. Néhol az orgona működtetésének módjára, vagyis a fúvó szerkezetére a harangozót kötelező iratból kapunk információt, akinek feladata, hogy „a szíjat is húzza”, vagy kötelessége „[...] teljesíteni funkcióját, a fúvónyomást is ideértve”.²³ Máshol ízes, humoros szövegben jelenik meg egy „6 mutációs [hangszer], melynek klaviatúrája [...] kiálló, négyyszögű deszkázatba fészkel-tetett”,²⁴ vagy megtudjuk, hogy Bölönben „9 mutációs, előllyomó, [...] szép cirádákkal körülvett korpuszú, igen derék orgona” volt már 1825-ben.²⁵

3. Orgonavándorlás

A magyar orgonatáj keleti karéjában se szeri, se száma az egyes népcsoportok, felekezetek és gyülekezetek közötti „orgonavándorlásnak”. Erre is találunk példákat a kötetben (pl. Szentivánlaborfalva, Ürmös, Gyepes, Brassó). Gyakori eset volt, hogy új hangszer építésénél „a régi orgona átvétele mellett” kötötték meg a szerződést, a mester annak árát beszámította, majd kijavítva tovább adta. Így került hangszer például Botfaluról Ürmösre,²⁶ Nagyajtáról Fogarasra,²⁷ Sepsiszentkirályról Sepsibodokra,²⁸ Szásztyukosról Olthévízre,²⁹ Homoródbenéről Gyepesre.³⁰ Kolonics Istvánnak, aki orgonaszekrényei mintájára oltárt is készített,³¹ egyik kisorgonájában (Szentivánlaborfalva, 1864) Baltres szelládája található a már említett sajátkezű beírással (1810). Különös óvatosságra intenek Boda, Csioflek, Einschenk, huszadik század elején felállított *second hand*-hangszerei, mert ezek jóval korábbi instrumentumok is lehetnek! Beazonosításuk izgalmas, szép feladat. További lappangó történeti értékek és lehetőségek rejlenek Homoródszentpéter³² és Székelymuzsna³³ használhatatlan orgonáiban.

Az orgonaépítések idejének közvetett dokumentumai az orgonaátadó vagy -szentelő ünnepségek részletes leírásai.³⁴ Orgonaszentelő prédikációkra találunk hivatkozást például 1844-ből Gyepesen és 1846-ból Homoródújfalun.³⁵ Ezek bizonyára értékes adalékok az igehirdetés-történettel foglalkozó lelkész szolgatársaknak.

²³ ENYEDI-MÁRK I, 215/18. jz. (Gyepes 1885).

²⁴ I. m. 323 (Oklánd, 1827).

²⁵ I. m. 45.

²⁶ I. m. 182.

²⁷ I. m. 99, 130.

²⁸ I. m. 149/49. ábra, 165.

²⁹ I. m. 141/13. jz.

³⁰ I. m. 219/81. ábra, 222.

³¹ I. m. 96/27. ábra (Székelyzsombor).

³² I. m. 290/105–106. ábra.

³³ I. m. 361/136. ábra.

³⁴ I. m. 238/92. jz. és 465/69. dokumentum (Homoródmás 1930).

³⁵ I. m. 294, 479/79. dokumentum.

Szócs Sámuel gyepesi orgonája (1844) (fotó: Márk Attila).

Balázs Mózes homoródújfalui orgonája (1846) (fotó: Márk Attila).

4. Orgonatervek

A kötet számos orgonatervet közöl. Két érdekességet emelnék ki, az egyik fiókban maradt, a másik nem: Pákei Lajosnak a bölöni templomberendezés-tervei között találjuk egy neoromán hátuljátszós orgona homlokzati és oldalnézeti rajzát. Ezt nem csak bemutatják a szerzők, de megpróbálják megfejteni annak titkát, miként épült az eredeti tervhez képest egy jóval nagyobb hangszer az új templomnak.³⁶ Debreczeni László építész terve viszont megvalósult, akinek szigorú utasítását is olvashatjuk oklándi orgonatervével kapcsolatban: a homlokzaton „én nem a magyarosságra, hanem a magyarságra fektetem a hangsúlyt” — írta 1937-ben.³⁷

5. Romok, feltételezések, válaszok

Szerzőink által felfedezett hangszer régi, „szétkallódott” darabjai heverték Datk templomának padlásán.³⁸ A 45 hangos pozitív feltehetően Balázs Mózes munkája volt. Idő és hely hiányában nem áll módunkban a hasonló hangszer teljes palettájának bemutatása. A jelen körülmények között csak néhány, úgynevezett „fantomhangszer” kerülhet vizsgálódásunk látókörébe. Idővel ugyan nyomuk veszett, de mégis előbukkantak a gyülekezeti levéltárak mélyéről, régi fotókról vagy toronyszobákból. Izgalmas nyomozás eredménye Kálnok régi orgonája maradványainak felkutatása, és a hangszer építőjének azonosítása.³⁹ Szomorú érzés követni egy 1779-ben készült Baltres-orgona sorsát, mely Halmágyról, az evangélikus templomból 1838-ban Felsőrákosra került. Ott 1863-ig szolgált, majd Kolonics orgonaépítő 1868-ban Alsórákos gyülekezetének adta el, kijavítva. Az utolsó híradás róla 1959-ből származik: „a templomban mint vádló állt egy halmazban [még 1953-ban...], sípjai lassan elvesztek, míg aztán a teljesen megsemmisült és tönkrement orgona megmaradt részeit [...a] lelkész lehozatta a lelkészi lakásra”.⁴⁰ Az orgona további sorsa ismeretlen.

A legizgalmasabb azonban a kilyéni gyülekezet egykori hangszere, mely ma már szintén nincs meg. Dávid László lelkész-művészettörténész a '60-as években még fényképfelvételt készíthetett a gyülekezet romos orgonájáról,⁴¹ mely az 1977-es földrengés után megsemmisült: „az ásatások-kutatások a kilyéni ifjúság vandalizmusát felfokozták, [...] az orgonavázat is ledöntötték, s darabjait elhordták” — ennyit tudunk róla.⁴² A szerzőpáros kutatásai nyomán kiderült, hogy a hangszer beszerzési éve 1839. A digitális nagyítás lehetőségeinek köszönhetően, a korábbi fotó alapján pedig a következő leírás szület-

³⁶ I. m. 57/97. jz., 58, 59.

³⁷ I. m. 328., vö. 125–126. ábra.

³⁸ I. m. 78/40. jz. és 79/41. jz.

³⁹ I. m. 109, 110.

⁴⁰ I. m. 32.

⁴¹ I. m. 115/37. ábra.

⁴² Az 1988-as unitárius orgonaösszeírás közlése.

hetett meg az orgonahomlokzatról: „A faragványok készítése stílusuk alapján a XVIII. század első felére tehető [...], felső része hiányos [...] a fényképen pontosan nem állapítható meg, hogy a középső sípmező feletti faragott díszítmény alul miként zárul, esetleg az hiányos-e? Az aszimmetrikusnak tűnő faragvány indái az orgonaépítő vagy a fafaragó nevének kezdőbetűit is rejthetik (JL?).”⁴³ Továbbgörgetve a fenti gondolatmenetet: a „JL” monogram alapján joggal gondolhatjuk, hogy az orgona építője Johann Lang (1687–1743) nagyzebeni mester lehetett. A székesegyház orgonájának javítása (1736) után állandó karbantartóként alkalmazták, és Hermann Bindertől azt is tudjuk, hogy további orgonákat épített Monora(?), Gyulafehérvár (1739) és Nagysink (1741–43) településeken.⁴⁴

6. Állapot, tanulságok

A hangszerek működőképességének megőrzését általában fontosnak ítélte az egyházi vezetés. Példának okáért következzen egy esperesi meghagyás 1904-ből: javíttassák meg a „különösen szép testű” orgonát, de „lehetőleg nem holmi tekergető vándorral.”⁴⁵ Leginkább a javítási igények anyagi vonatkozásaival találkozunk. Ma is érvényes a Brassóban 1965-ben megfogalmazott kitétel: „nem számít szakembernek még az, aki esetleg kántori képesítéssel bír, vagy jól orgonázik, [az ilyen] nagy csalódást okozhat, drága pénzért.”⁴⁶ Sípszarkákról is hírt kapunk Városfalváról, ahol Magyar „nagyhangú előadásai és [felmutatott] bizonyítványai a közgyűlés tagjait megtévesztették”.⁴⁷ Luca széke módjára készült munkáról van tudomásunk 1914-ből: Csioflek mester ugyanis azt kéri, hogy a december 13-i (Luca napi) vasárnapi templomozást hagyják el, mert ő akkor is dolgozni akar!⁴⁸ A brassói orgonaépítés története pedig egy kész rémregény: a csodafegyvernek hitt „modern idők zeneszerszáma” vagyis egy „elektronikus orgona”⁴⁹ vételi elhatározásától kezdődő eseménysor „jól példázza az orgonaépítés korlátozott lehetőségeit a szocialista Romániában”.⁵⁰ De feltűnik György Péter lövétei molnár is, ezúttal mint orgonajavító Lókodon és Homoródkeményfalván.⁵¹ Végül, egy régi és hasznos tanács az orgona megóvására: „minden kiigazítás mindaddig csak parciális és nem állandó, míg a templom egyébaránt egész orgonát is degesztő és székeket is rontó nedvessége nem orvosoltatik”.⁵²

⁴³ ENYEDI-MÁRK I., 116.

⁴⁴ Hermann BINDER: *Orgeln in Siebenbürgen*. Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach 2000. 49, 159.

⁴⁵ ENYEDI-MÁRK I., 352. (Székelyderzs).

⁴⁶ I. m. 62. és 62/11. jz.

⁴⁷ I. m. 383.

⁴⁸ I. m. 308. (Kénos).

⁴⁹ I. m. 61.

⁵⁰ I. m. 60.

⁵¹ I. m. 315, 317, 260.

⁵² I. m. 214. (Gyepes 1857).

7. Világháború, rekvirálás

Elgondolkodtató vetülete az erdélyi orgonatörténetnek a románság ambivalens viszonya a hangszerhez. Tizenkilencedik századi adatok szerint több vegyes lakosságú településen úgy épült orgona, hogy a helyi románság is kivette részét az adakozásból. A buzai hangszer felszentelése után „olgy szerelmek és óhaj-tások van az orgona eránt, hogy még a román atyafiak is csudálva és bámulva lepték meg [...] tömegesen [...] a ref. kicsiny egyházat, és immár sokszor a templomba nem férvén [...] kívül hallgatják a tanító ékes orgonálását” — számol be egy 1865-ös jelentés.⁵³ Ezzel szemben a Kárpátokon túlról induló 1916-os román megszállás keserű emlékeket hagyott. Ennek eredménye több településen is nyomon követhető. Csak néhány idézet: Gyepesen 1916-ban „az oláh megszállás alatt az egyházközség javaiban mintegy 300 korona értékű kár történt.” Szomorúan állapítja meg a vizsgálat 1917-ben, hogy a harácsolásból bizony a helyi lakosok is kivették a részüket.⁵⁴ Homoródszentmártonban a gyülekezetnek 451 korona kára keletkezett,⁵⁵ Kököson pedig a gyülekezeti levéltár „a pusztítás áldozata lett [...], alig maradt meg valami”.⁵⁶ Homoródújfalun a hangszer „az oláhjárás tönkretette”,⁵⁷ Olthévíz,⁵⁸ Kilyén,⁵⁹ Datk orgonái is károsodtak: „a román katonaság a kultúra iránt nem bírt érzékkel [...], orgonánk rendeltetését nem értette, s mint a templomba szükségtelent szétrombolta, [...] a sípokat kiszedve s sípogatva macskakoncert mellett táncoltak.”⁶⁰

Az első világháború lezárása —ahogy a könyv kutatástörténeti alfejezetében is olvasható— „fonák módon” témánk szempontjából is mérföldkő. Ekkor történt lényegében az első hivatalos orgonaösszeírás, éppen a kötelező fémbeszolgáltatás kapcsán. Az 1918-as síprekvirálásról bőséges dokumentációt találunk, ezek Solymosi Ferenc ismert és sokszor idézett tanulmányának kiegészítéseként értelmezhetők.⁶¹ A zeneművészeti szempontból jelentős, 1850 előtt készült történeti vagy képzőművészeti értékű orgonák jól megindokolt kérelem alapján mentességet kaphattak volna. Mégis, az egyházvezetés nyomatékos kérései ellenére a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium sok helyen nem adott felmentést, majd végül pozitív válasz ellenére is megtörtént a rekvirálás.⁶² Mint már korábban említettem, a beözönlő idegen katonák a homlokzatsípok „rekvirálását” sajnos már 1916-ban sokféle elvégezték.⁶³ Az épen maradtakat viszont

⁵³ SIPOS Dávid: *Orgonáknak zengések*. Komp-Press Kiadó — Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2019. 129.

⁵⁴ ENYEDI-MÁRK I., 216.

⁵⁵ I. m. 267.

⁵⁶ I. m. 118.

⁵⁷ I. m. 296/25. jz.

⁵⁸ I. m. 80, 143.

⁵⁹ I. m. 114.

⁶⁰ I. m. 80.

⁶¹ SOLYMOSI Ferenc: „Az 1918-as orgonasíprekvirálás és az Angster-féle «Rekvirált orgonasípok lajstroma» I-II.”, *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 3. szám, 341–354; 4. szám, 473–497.

⁶² ENYEDI-MÁRK I., 353. (Székelyderzs).

⁶³ I. m. 296/25. jz.

gazdáik mindenféle módszerrel igyekeztek megvédeni. Például Sepsiszentkirályon először az 1819-ből keltezett régi orgona adatait küldték be az 1885-ös helyett. Ezután az időhúzás taktikáját alkalmazták, és: „az orgona sípjai nem ónból, hanem cinkumból vannak” — jelentették, majd jól elvitatkoztak rajta.⁶⁴ Még a rekviráló bizottság is —máig tisztázatlan módon—elfogadta ezt a helyszínen. Fellebbezések és további meddő levelezések következtek (az utolsó döntés október 26-án született), mígnem 1918. november 3-án —a fegyverszüneti egyezmény aláírása után— a Monarchia területén megszűnt a fémbegyűjtés.⁶⁵ Fogarásról azt jelentették, hogy az 1822-ből származó Eitel-pozítívon „hadi célokra való alig van rajta valami”, a sípokról pedig az volt a vélemény, hogy „ami golyót abból öntenének, azzal még egy japánt se lehet főbe zuhasztani!”⁶⁶ Végül mindkét hangszer megmenekült.

Megismerés és megismertetés

Egy ilyen mélységű tartalmas kötet a jelenlévők lelkes körénél szélesebb ismertséget érdemel. Nem csak a szakmabeliek vagy az érintett gyülekezetek forgathatják örömmel. A kutatások során „szerencsére oly sok gyülekezettörténeti adat került elő, hogy ezeket templomtörténeti összefoglalókkal érdemes volt feldolgozni, és így orgonásokon kívül más is érdeklődéssel olvashatja a fejezeteket” — vallják az unitárius irattárak jelenlévő kutatói.⁶⁷ Hasonlóan a magyar kultúrtörténet egyéb emlékezetes és meghatározó alkotásaihoz, kívánom, hogy minél több családi könyvtárban, más felekezetek gyűjteményeiben, közkönyvtárakban is találkozzunk majd —az akkorra már nyilván közismertté váló— „nagy kék háromkötetessel”. Emlegessék kései utódaink, mint mi említjük egyértelmű kultúrahordozóként „az Orbán Balázst” vagy „a Malonyait” és az „Erdély történetét”! Használjuk, forgassuk, mint a „Kelemen Lajost”, az „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat” vagy a „Magyar Katolikus Lexikont”! Jó részük a 486 címet és lelőhelyet számláló gazdag forrás- és irodalomjegyzékben is szerepel. „A mű így nem csak hangszer- és zenetörténeti, hanem egyház- és gyülekezettörténeti [alap-]munka is” maradhat(!)— olvasható a kötet hátsó borítóján. Utolsó mondatát felekezetközi üzenetként idézhetjük, azt kívánva, hogy „a múlt példájával, az örökség bemutatásával pedig [legyen] ösztönzés a jelennek e pusztulófélben lévő hangszerkincsért megóvására és méltó használatára”!

Vagy amint egy friss székely mondás frappáns tömörséggel summázza ugyanezt: „Egy az Isten! — sok az orgonája, unitárius kántor gondot visel rája!”

Köszönöm figyelmüket!

⁶⁴ I. m. 166, 167.

⁶⁵ I. m. 169.

⁶⁶ ENYEDI-MÁRK I., 101.

⁶⁷ Enyedi Pál 2022. március 29-én kelt elektronikus levelének részlete.